

МІЯХИ

сер. I

6037

від сонця

10.000 КІЛОМЕТРІВ

ОЛ. МАР'ЯМОВ

ШЛЯХИ ПІД СОНЦЕМ

10.000 КІЛОМЕТРІВ

КНИГОСПІЛКА

Обкладинка художника Л. Каплана

Упрліт. 1433. Харків,
Зам. 2:34. Т. 5000.

Літ друківня
КНИГОСПІЛКИ,
Нетеч. вчб., 14
1929

ВЗЯТЕ ОБ'ЄКТИВОМ ФОТОАПАРАТУ сьо.одні, за кілька день набуває зовсім іншого вигляду. Кожен з десяти тисяч кілометрів запорошених, інколи засніжених, шляхів, щільно вкладається в певний час, і всяке фото скоро відходить до архівів.

Тут узято Персію літа 1928 року. Тепер у моїй шухляді лист із тегранським штепелем; у постскриптумі листа кілька слів про Тегран і побіжні згадки про те, що тепер на фотографічних світлинах були б зовсім відмінні кадри. Перські жінки знімають свої тяжкі, чорні укривало-чадури, а тут, на п'яťох окремих нарисах— фотах—лише спроба подати країну без тяжкого і зайвого „чадура“ навіяної Заходом екзотики.

Сванетію взято на рік раніше. Це серпень 1927 року. Нині ж поширюється стежку, і сванські автодорівці може незабаром проведуть туди перше авто.

Донбас зафіксовано в часи багатьох газетярських мандрівок, у незнятому рештованні невгамовного будівництва.

Польоти ж і море—це буйне повітря справжніх подорожів, незайманий патос напнутого вітрила і тіні літака, що біжить унизу, далекою землею.

Манучері, 11

Важкий і зморений Парвіз-Шукрі, вуличний продавець води й шарбату, лє в бруднувату шклянку, з слідами сотен пальців, жовтаву рідину. Він кидає ще шматок льоду мне в роті важкі й глейкі слова:

— Це вам, знаєте, пощастило... Це, знаєте, червень. А от у липні, знаєте...

На вулицях майже порожньо і, навіть, крамниці причинені широкими зеленими заставками. Автомобілі спиняються щохвилини, з відчиненого радіатора свистить біла, сконденсована пара; шофер набирає з канавки— „джубеаб“—рештки брудної води, вірніше рідкого бруду, й заливає суху згагу знеможеного радіатора. Земля пашить, як розпечене залізо, лише далеко, за Теграном, маячить біле засніжене верхів'я гори Демавенд. Та й по схилах, майже на очах, тоне сніг. Все це — „знаєте, то в червні... а от у липні, знаєте...“

Доводиться вдень ховатись удома, тікати від люті розпеченого каменя й чекати на вечір і його сумнівну прохолоду. Тоді відвалюють камінь од басейну, вода,

пущена з гір, сповнює його по вінця, і Неймаг-Улла поливає двір. Вода, падаючи на камінь, шипить, і стомлена вкрай денною спекою сука „Леді“ пожадливо ловить на льоту водяні краплі вищиреною своєю пащекою.

От вечір, і Шура знову бере свою гармонь, розтягає всю її складну віденську ахроматичну істоту, починаючи свою незмінну, щовечірню програму. Жодна подія і жодна відміна настрою не змусять Шуру відмовитися від того, щоб о восьмій, приблизно, годині вечора взятися за чорні ремінці гармоні й, не змінюючи, навіть порядку тої півдюжини нескладного свого репертуару, грати саме стільки часу, скільки цей репертуар потребує.

На Манучері — вечірній плюскіт води. В обидва „джу-беаб“ — арики обабіч вулиці — пущено воду з гір, і вона плигає гомінкими струмками на камінні. Шура — син нашого господаря Нечипора Михайленка, що тільки но повернувся додому з шахського гаража, де він працює за механіка. Господар сидить на довгому й високому „пелеку“ ганкові свого будинку — сидить і вирікає чергові філософічні істини, виконуючи й собі незмінну програму свого вечора. Теми, що їх він обирає, — заплутані й складні, казуїстичні та яхидні. Сьогодні він міркує про те, що людині ніколи не перебороти природи; він бенадійний фаталіст, що з невідомих причин остаточно зневірився в людських здатностях і можливостях. Нарешті, він приходить до висновку.

— Життя наше ні до чого, — каже він і повторює ще раз із більшим притиском: — Ні до чо-го! — Потім Нечипір Максимович Михайленко, шофер шаха перського, підводиться й гукає в кімнатку: — Валю! Скільки за сьогодні?

Дочка повинна принести йому точний запис прибутків і витрат та докласти про всі можливі, незавбачені неприємності в хатньому господарстві.

Будинок на Манучері, 11 — зовні нічим не відрізняється від цілого кварталу подібних перських осель: двері — з молоточком замість дзвінка у довгій, білій стіні; квадратний двір, з басейном посередині, сумнівний затінок довгого й неширокого „пелеку“ і кімнати, поділені на „бірун“ — передню частину, для гостей і особистих справ господаря та „андерун“, де живуть жінки й починається кордон інтимного перського побуту. Наш господар, Нечипір Михайленко, живе тут десять років. У нього в будинку, єдина на весь Тегран, гармонь, а між камінням двору ростуть пухнасті й жовті соняшники — соняшники для ока, як квіти, бо ніхто, звичайно, не сподівається мати з них тої приємної, маленької, чорної й засмаженої користи, що її можна лузати цілими вечорами, сидючи на дубках. У Теграні дубків немає, соняшники ростуть як прикраса, як екзотичний пейзаж, а насіння привозять у дарунок із кордону, з Паглеві.

Неймат-Улла все ще поливає кам'яний квадрат двору з басейну — „хоусу“, що посередині. Ім'я його в перекладі визначає „Посланець Аллаха“; проте, аллахового посланця спіткала сумна доля замітати двір на Манучері, 11, стежити за добробутом куцої та примхливої Ледьки і злякано чекати щодня на ті години, коли додому має вертати господар. Неймат-Улла водить мене тегранськими вулицями з захопленням усіх своїх чотирнадцяти років. Він говорить, жестикулює і вчить мене перської мови за власною своєю методою.

Він уміє вигадувати жахливі історії з кров'ю і вбивствами, він вигадує їх багато й безсоромно і в той самий час сам злякано водить величезними чорними очима, лякаючись власної вигадки. Неймат-Улла також уміє розповісти про кожну тегранську браму і про кожну розбиту цеглину на міській стіні.

Сьогодні він зникає сам, непомітно вислизуючи в передвечірню сутінь.

Тегранські вечори всі однаково насичені музикою тара, галасом грамофонів, спекою пішогодного каміння, що цілком чутно вивірюється з-під ніг, і зірками, що заповнили небо примхливим обрисом сузір'я до самого обрію, аж поки око сягає.

Родину Нечипора Михайленка пересаджено на перський ґрунт, наче в оранжерею. Родина харківського майстра з „Гельферих Саде“, що тепер швидко перетворився на шофера й авто-механіка, перебувши в Теграні останні десять років, не зазнала жодних змін. Явдоха Степанівна — „сама“ — сьогодні ймениниця. До сина Шури прийшли товариші з французької школи, до дочки Валі зібралися „баришні на виданні“, її тегранські подруги.

Явдоха Степанівна сьогодні весь день удома.

Вона навіть не була на критому ринкові, що з нього вона неодмінно вертає додому з заклопотаним та схвильованим виразом на обличчі:

— Сабзі¹ знову подорогшала. Нещасний тобі хейяр² — і за той — один шай³ плати.

Перської мови вона вивчити аж ніяк не може, але окремі слова вже міцно ввійшли до її лексику і з Неймат-Уллою вона говорить, приміром, так:

Бія інджа⁴, Неймат. Піди затопи бухарі⁵ і вилий аб⁶ з кузе⁷.

Тепер вона купила багато каламутної, жовтої перської горілки, наготувала йменинний стіл і чекає на гостей. Парадноодягнений Шура готовий розпочати свій неодмінний концерт на гармоні. До батька починають сходитись шофери — охайні й чепурні владарі легкових „Лін

¹ Зелень. ² огірок. ³ Дрібна монета — 1 коп.

⁴ Йди сюди. ⁵ Піч. ⁶ Вода. ⁷ Глек.

кольнів“, „Бюїків“ та „Гудзонів“ і вайлуваті — „вантажники“. Серед останніх я бачу високу й кремезну постать людини, яку тепер звать ім'ям Миші Іспаганського, що водить глиною іранських шляхів тяжкий і багатосильний вантажний „Бенц“. Свого часу він мав ще й прізвище Михайло Погосов і чин: штабс-капітан. Я побачив його вперше в Чай-хане „Абе-Йек“ на дорозі із Теграну до колишнього Казвіну, що переназваний тепер на Шахпур, бо туди переселився старший шахський син. „Абе-Йек“ значить „Вода одна“, та проїжджі шофери п'ють там жовту й огидну перську горілку — „мастику“. Перед Мишею Іспаганським, що сидів там і слухав з грамофону троти, розбавлені „східніми“ платівками, змінювалися графінчики мастики; величезний „Бенц“ стиг на дорозі поруч „Абе-Йек“, біля жовтого автобуса, що йде на Багдад, серед потасканої й сумнівної компанії стареньких і розхитаних фордиків. Платівки в грамофоні заступали одна одну, голка скаженіла, а шофер Миша, Миша Іспаганський, хлипав і плакав у п'яній гістериці, кленучи штабс-капітанські погони з їхніми просвітами та зірками, кленучи баратівські й бічерахівські загони, що закинули його до самого Іспагану, заливаючи слізьми й матюгами свою нову, свою гарячу й неприйнятну батьківщину, всією своєю істотою тягнучись до свого рідного надволзького міста. На йменинах Явдохи Степанівни Михайленкової, Михайло Погосов, — шофер Миша Іспаганський, — знову втратив своє старе ім'я. Він сидить рівний і тяжкуватий. Шофери: розмовляють про вантаж та шляхи своїх подорожів, і вже стигне по чарках жовта мастика, що єдина може нагадати Миші Іспаганському старе його ім'я й стару батьківщину.

Червень.

У Теграні спека, що сягає шостидесяти п'яти ступнів. Виснажені соняшники не розуміють у чім річ, з хоусу

випаровується вода, а на камені двору шофери вантажних „Бенців“ заводять трохи затяжкий фокстрот, чарльстон та уан-степ з компанією Валіних подруг.

Можна йти на вулицю. Ми виходило втрюх — у Михайленків живуть ще Орлов і Черемушкін, співробітники „Персбавовни“, — „перси“ з трьохрічним стажем. За кілька кроків, біля дверей у білій стіні, ми бачимо забутого сьогодні Неймат-Уллу, що сидить, зіщулившись, на камені. Ми тихо виводимо його за собою, з камінного квадрату двору, від „Ледьчиної“ будки й непорозумілих, гаряче-жовтих квітів соняшників.

Черемушкін у Теграні зовсім недавно. Два роки він працював у порту Бендер-Гязь, а цілий рік по тому просидів у малому селі Шахруд і приймав бавовну. На південь од села бігли піски іранських пустель Дешт-і Кавір; піски пекли й куріли; на сході й на заході повитикалися уламки великих хребтів — гори Шах Кух та Кух-і-Нізва; а в селі Шахруд був єдиний європеєць — Сергій Черемушкін. Він сидів і приймав бавовну, засипав нею повні склепи й по кілька місяців чекав, поки хтось завітає до селища по зібрану ним бавовну.

Факторія „Персбавовни“ містилася в жовтому, глиняному дворі перської оселі. Од висхлих глиняних стін курів невгамовний, жовтий порошок; говорити було ні з ким, ходити нікуди.

Тільки приймати бавовну та дивитись на глинясті подики спеки.

Саме цей рік і виховав з Сергія Черемушкіна таку нервово-охочу до розмов людину. Він живе в Теграні два місяці й два місяці без перерви, майже з усіма говорить; говорить ніби в якомусь довгому, нервовому випадкові.

За рогом Манучері, на вулиці Арбаб-Джамшід, у довгому двоповерховому будинку розташувався клуб ра-

дянських громадян. Сьогодні — там вистава. Йде „На дні“. Заля клюбу — повна; грають члени спілки радторгслужбовців, співробітники всіх представництв і трестів СРСР, що розташувалися в Теграні.

Декілька тижнів тому, коли наш „Юнкерс“ сів на траву Паглевійського аеродрому — кілька чоловіка прийшли проважати свого товариша до Теграну. Двоє із них говорили українською мовою і розповідали про те, як у клубі місцевої філії „Персриби“ йшла „Наталка-Полтавка“, і хор співав українських пісень.

З Тегранського клубу ми виходимо разом із тов. Ф., співробітником повпредства. З Лалезару на Баг'е-Шіман проїздять тихі автомобілі. Поліцай дедалі рідше вимахує довгими, білими рукавичками. Іранська столиця засинає.

Підчас розмови біля готелю „Асторія“ тов. Ф. зауважує:

— Нас слухають...

Я поволі обертаюся назад. Невідомий перс, подібний зовні до купця, сперся на стінку, мрійно втопив погляд у далину, намагаючись удати нецікавість. Потім він одійшов і кроків за п'ятнадцять од нас почалася відверта нарада, що в ній брали участь офіцер, „купець“ і двоє чи то жебраків, чи то носіїв-хаммалів.

Саме після цієї наради й підійшов до нас мій майбутній приятель. Обірваний і сумний, спинився він коло причілку зелених крамничних дверей. Він терпляче чекав, поки ми розмовляли, розмова ж тривала довго, бо тов. Ф. живе в Персії двадцять років, мого ж перського стажу минав двадцятий день.

Хаммал біля стіни дрімав, може, навіть легенько снів, мріючи про наступну получку з поліційного управління.

Коли ми з тов. Ф. попрощалися, — у газових ліхтарях згасали кводі вогники. Електрика в Теграні гасне о два-

надцятій годині вночі. Ніч була темна, і на вузькому присмерковому Чарей-Конті, мій непроханий провідник ризикував загубити мене зовсім. Ішов він близько, крехтів і позіхав злегка, уголос стогнав, коли я переходив на швидку ходу, а я без жалю плував темними вулицями, йшов довго й бадьоро.

Нарешті, мене пройняв жаль. Я звернувся до свого попутника.

— Де ви живете? — запитав я.

Він покрутив головою й відстав.

Я спинився й запитав голосніше й упертіш:

— Ти хто такий, педар сак?!

Він поплямкав губами, та не викрутився.

— Шпиг я, арбабе¹. Бідний шпиг... Де ж інакше я зароблю гроші прохарчувати свою родину. Бо ж у незамайє² я маю хоч по 4, а то й 5 кранів³ на день і цього мені хоч на хліб вистачає...

Шпиг пішов поруч мене.

Він уже не соромився, він зав'язав розмову, говорячи непоганою руською мовою. За півгодини я вже прекрасно знав, що сина його звати Шакрі, а дочку — Патуль. Що в нього є ще дружина й сліпий брат, а його самого звуть Гассан-Баба, має він 48 років віку й працює для незамайє.

Далі він, не соромлячись, спитав про мою адресу. Він кілька разів повторив:

— Хейябан — Манучері, ейзда...

Впевнився, що пам'ятає й пішов далі, не відстаючи, продовжуючи одноманітні й сумні свої скарги.

Він був ввічливий і вихований, цей шпиг. Дізнавшись про все, що йому доручили — він не лишив мене на самоті,

¹ Арбаб — хазяїн.

² Незамйє — поліція. ³ 21 кран — 20 коп.

в темних сплетіннях тегранських вулиць. Він спинився лише на Манучері, біля дверей будинка № 11, чесно провівши мене додому й розділивши мою самотність.

Намацавши в своїй кишені монетку, я дав йому два крани — сорок копійок — і він пішов, цілком радий і задоволений з того, що чесно виконав свої обов'язки і приємно провів вечір. До того ж два крани дорівнювалися половині його звичайного заробітку.

— Хода афиз¹, — сказали ми одне одному, і перший мій шпиг, сумний і обірваний, зник за рогом моєї Манучері.

Перські вечорі тяжкі й задушні.

У ліхтарях блимають сині язички гасу, проїздять висок фаєтони з двома кіньми й велосипедною сиреною, а небом блукає невpokійний, надто великий і надто ясний, місяць.

Перед вуличні крамниці винесено ліжка, й господарі сидять тут же на пішоході, а під деревами, просто впоперек тротуару, безпокійним сном засинає жебрак.

Жовті соняшники на камені двору Манучері п'ють коротку прохолоду недовгої ночі й вітають, приймаючи подорожнього в свій хатній притулок.

Очима Неймат-Улли

Блискучу, ляковану листівку, що тільки но перейшла від мене до Неймат-Улли, видав у Лондоні Британський музей. Копія з перського килима, що тоне в прозорих туманах небаченої блакитної фарби, а в цих туманах рухаються бліді постаті.

— Рустем і Зураб, — каже Неймат-Улла.

Я перевіряю англійський підпис листівки. Чотирнадцятилітній Неймат-Улла ніколи не помиляється в плутанині старих перських легенд і, навіть, у ще більшій плу-

¹ Перське прощальне вітання.

танині перської історії. Він уміє вигадувати й розповісти, бо протягом десяти років з усіх своїх чотирнадцяти, він кожного вечора слухав багато різних історій і багато цікавих пригод. Батьки його померли двадцять років тому, підчас великого голоду, що спіткав тегранську бідноту. З цупких лабет голоду, Неймат-Улла якось вислизнув і потрапив до якоїсь родини, де було багато ротів та надто мало їжі. Отже, щовечора вся родина розташовувалася в одній із кімнат андеруну, де посеред кімнати є неглибока, кругла ямка, і в ній згасає тепла тріскотнява вугликів. У золу ставлять ноги всі, хто сидить навкруги, а хтось один розповідає історію. Історія, здебільшого, страшна й довга, її слухають усі, і от тепер, живучи в Нечипора Михайленка, сплячи на камінні двору, чуючи хазяйські лайки та нудне скавучання ображеної різними дурницями Ледьки, Неймат-Улла багато вигадує і багато знає.

Показуючи Тегран, за шимранською брамою він спляється, показує напівзруйновані мури столиці, збігає до напівзасипаних років і каже:

— За одну добу ці рови можна сповнити водою.

І Неймат-Улла певний, що столиця неприступна й що рови ці та мури, скопійовані сімдесят років тому з паризьких фортифікацій,—найнадійніший і найнепорушніший захист.

Район брами Гомрук—найулюбленіше місце Неймат-Улли. Брама сяє сліпучою, синьо-жовтою, дрібною мозаїкою струнких колонок і веж. Тиша. Від брами починається плін широкої дороги й обабіч сплять каравани верблюдів, що привезли крам на базар. Погоничі караванів сидять по придорожніх чай-хане й мовчки, дрібно ковтають чай з неймовірно маленьких склянок. Вони ковтають чай, зберігаючи при цьому непохитну повагу

й неодмінно тримають у зубах квітку троянди. Грамофон грає „східню“ платівку берлінського виробу. Говорячи, перси затягають останні склади слів. Розмова триває водночас у кількох кутках кімнати, над кількома десятками склянок чаю. Перси підводяться, виходять до караван-сараю, що тут же на дворі чай-хане, потім вони вертаються до чаю; на дворі панують величезні верблюжі очі й паки краму, незрівняного краму з усіх усюд Середньої Азії.

Тепер із грамофону лунають тар та бубон, а їм суперечить пронизливий, верскливий голос; слухачі, що сидять довкола, стукотять кісточками по долівці, допомагаючи грамофонові. Ми з Неймат-Уллою п'ємо чай. Він, майже виключно на мигах, оповідає сентиментальну історію про кохання Рестем і Зураб, удає з себе кожну дієву особу, підводиться, переживає. Джубеаб, що тече поруч чай-хане, химерно плюскоче вечірнім плином, проводячи воду з гір.

Двічі на день од басейнів великих ручаїв одвалюють каміння, ручай з усією силою стремить до міста й розтікається всіма життєвими його артеріями, по всіх квартальних його ариках. Арики ці нічим не прикриті, вода застоюється за день. У цьому болоті перси миються, миють посуд, вони перуть тут білизну й купають дітей; вони мочаться сюди, бо Магомет залишив заповіт про те, що—вода за десять кроків очищається.

Вода ж тече брудна й застигла, а коли шах хотів провести до Теграну водогін,—до Меджлісу¹ вступив одноголосний протест; адже, мовляв:

— Вода, що йтиме через рури—не може бути чиста!
Через брудну воду перси хворіють на „салеk“.

¹ Меджліс—парламент у Персії.

Салек—це виразка, що сходить на обличчі, рідше на руці, й тримається цілий рік, щоби потім лишити по собі слід на ціле життя. Салек—хвороба цілих родин, на нього хворіли майже всі перси—від питва, від умивання, через брудну воду, через застигле, загниле у міській спеці бо-лото—і все ж

— Вода з рур буде брудна. Залиште джубеаб!

І от, у чай-хане, не вважаючи на салек і на бруд, не вважаючи ні на що,—вона здатна скорити зовсім, ця вечірня краса замиського джубеаб, коли десь на горах одвалено великий камінь од басейнів і галасливим струмком вода рветься до міста, надібуючи на своєму шляху ліліпутні кам'яні пороги й рвучко обминаючи їх.

Від брами Гомрук близько й до базару.

Тут теж—незаперечна стихія Неймат-Улли.

Він обертає прогулянки до базару на справжні сентиментальні подорожі. Вони тривають по вісім годин в акомпаніменті глухих ударів полив'яників і кустарів, що виробляють дерев'яні скрині та в свисті гнучкої криці дамаської шаблі в крамниці майстера зброї.

До базару лється вся кров із вуличних артерій. Тут вона пульсує жвавіше й буйніше. Перський базар—це житло, їдальня, вітальня, контора, це—місце політичних сварок і запеклої політичної агітації.

Єсть у Теграні оповідання, подібне до анекдоти:

— Коли встановлювалося новий режим, треба було голосуванням вирішити—чи буде Персія республікою, чи лишиться монархією.

Численнішу партію республіканців спровокували в той спосіб, що оголосили:

— Хто має подати голоси за республіку, хай збереться на полі за містом.

Базар був за республіку, проте для голосування треба було зачинити базар. Це в Теграні—подія неможлива.

Монархісти перемогли.

На Тегранському базарі точаться сотні тисяч туманів¹, вони проходять по руках, і тут же кричить і галасує голе й неприховане жебрацтво. Розхитуються в постійному півсній купці по відкритих крамницях, а з лобів у „хаммалів“—носіїв капле піт, такий піт, що від нього робиться вогка, жирна й мастка земля базарних переходів.

Коридори ці криві, і крізь круглі віконця у стелі падають світляні стовпи аж до землі, глинястої і прибитої століттями. Світляна колонада тягнеться коридорами, стовпи світла вільно пропускають крізь себе людей, віслюків і верблюдів, земля долівки вкрита ямами, де застигає бруд та осляча сеча, а з рядів крамниць в'ються невимовні сполучення сотень різноманітних і несполучених запахів.

Крамниці не мають ані дверей, ані прилавоків. У них лише долівки, трохи піднесені від базарної глини, розвішаний серед килимів найхімерніший крам і господар, що палить інколи кальян², а іноді тер'як³ частуючи люлькою своїх покупців і проужих.

Іноді в крамниці порожньо. Висить особистий, власний килим господаря. Господар сидить поважно. Його гарячойодиста борода і такі ж йодистого кольору нігті, пофарбовані хною, зустрілись десь на животі й застигли разом у неймовірному спокої. Десь у кутку лежить купка цибулі, чи огірків. Це все, що він має, проте—він купець, він продає свою цибулю, хоч і не продасть її ніколи, бо

¹ Туман—золота монета, дорівнює 2 долярам.

² Турецька люлька, в якій дим проходить крізь воду й очищається.

³ Опіюм.

ціну на неї призначено нечувану. Та право на шану зароблено власною крамницею.

У галянтерійних рядах базару повно покидьків французьких виробництв, і природа краму цілком відокремлена від істоти крамаря свого та від юрби покупців.

Друга година опівдні—мертва година тегранського базару. Юрба в коридорах рухається, як згряя осінніх мух. Жебраки, сифілітики, прокажені й натомлені хамали сидять, розкинувшись упоперек дороги, й обходити їх тяжко. Находить година „чайчі“—жвавих продавців чаю. Вони просто біжать крізь юрбу, наставивши в кожній руці цілі піраміди з маленьких шкляночок червоного, плиткового чаю.

Базар спочиває і п'є чай.

Базар п'є чай і замислено нюхає пелюстки троянди, затисненої в кожного поміж зубів.

Юрба пливе повільніше й обминає острівки з одноманітних груп: стоїть натомлений сірий віслюк; на спині в нього—два кошики з алчою, огірками, чи з горохом. Віслюк, безперечно, спить, а поруч, спершись на його спину, так само стоячи, спить і його хазяїн.

У юрбі—офіцери, за якими слідком ідуть їхні джури. У решти людей—всі дрібниці одягу і всі відміни кольорів, сповнені певного значення й певних кастових ознак. Людина в синій кабі¹ та синій чалмі, обкрученій на голові—зороастрієць, огнепоклонник, „бед'їна“—невірний.

Гяура в синьому обганяє сухорлява людина з книжками під пахвою, в круглих, у чорній оправі, окулярах, з чорною чалмою на голові. Це сейед—магометів нащадок, що вертає з „мадресе“—духівницької школи. Його то-

¹ Довгий перський піджак.

вариш у білій чалмі—муштегед, знавець всіх казуїстичних вирічень корану й шаріату,—мусульманський юриста.

У араба звисають клітчасті кінці головної пов'язки і стримкий протяг надимає його, колись білий, а тепер бездоганно брудний бурнус.

Віслюки кричать сумно й голосно; з-за якогось коридору, крізь похилу колонаду прозорих стовпів, линуть пахощі неймовірних страв: різних люлю—кебабів, печива й варева з баранячих кісток, рижу й численних приправ, химерних і гострих.

Сентиментальна подорож подибує отвір крамниці майстра зброї, свист лева дамської шаблі, що в'ється в повітрі, згинаючись як завгодно—і плин подорожі спиняється на кілька хвилин, щоб можна спостерегти і дамаск, і старого, славнозвісного „оселедця“ старих городовиків, що забрів сюди невідомими шляхами, щоб снити в кутку, серед шляхетних лез і візерунків.

Сентиментальну подорож спиняють кольори килимів і веселка матерій, її збивають і заплутують гамір та невпинний потік коридорів. Нарешті, губляться шляхи й плутаються напівтемні переходи, і залишається хіба, ні про що не думаючи, блукати з коридора в коридор, шукаючи виходу. Виходу ж немає, бо є лише верстви коридорів, несподівано відкрита вуличка, де на кілька кроків є дерева й стіни будинків із молоточками на прихованих дверях, є караван-сараї, де сномарять верблюди й відпочиває вантаж і—знову коридори.

Сутеніє. Зникає золота домішка в світляній колонаді, запалюються вогники газових лямпочок по крамницях— базар живе цілу добу.

Перси палять тер'як. Пахощі макових зерен в'ються переходами.

Як вийти звідси?

Вісім годин блукання темними переходами й допомога ввічливого проводника виводять на вечірню, сьогодні надто гамірну, Насиріє.

Взавтра святкується 20-те ардибегешта 1307 року. За нашим численням це 10 травня 1928 року й саме з цього дня перси можуть, нарешті, відчувати, що в себе у Персії—вони вдома, а європейці—їхні гості. До 10 травня 1928 року кожен європеєць міг ударити перса, а перс, навіть, не міг судити його своїм судом. З 20 ардибегешта „режим капітуляцій“ скасовано. Всі кабальні угоди з чужоземцями розірвано. Отже—передсвятковий вечір. Тротуарами тяжко ходити, бо всі вони геть чисто заставлені столами й по столах горять усі лампи, що є в приміщенні, прикриті кольоровими лампочками. Між ламп кричать грамофони. Кожен вигукує своєї. Грамофони кричать цілими зграями, бо тільки недавно фірма „Пате“ згадала за існування Персії і за те, що перси досі не знають бездоганної продукції фірми. Тепер усі стовпи вкрито реклями:

«Pate» cé la verité.

„Пате“—це істина

На стінах будинків висять найкращі килими, перед будинком муніципалітету—„баладіє“—виставлено два великі люстра; присутній тут же, на центральному майдані Топ-Хане, великий зелений стовп для ремонту дротів пофарбували в зелений колір, і він так само бере участь у святі.

Над юрбою, що сповнювала весь Лалезар, раптом з'явилася знайома постать; над головами демонстрантів

рухається неодмінна ознака маніфестацій всіх наших свят—фанерний англієць із традиційними рудими бакенбардами, у білому корковому шоломі.

Опудало в шоломі спинялося біля випадкових крамниць, перший прилавок перетворювався раптово на трибуну. До неодмінного грамофону прилучався ще й перський тар з бубоном, групи перевдягнених людей співали куплетів, що в них часто чулося слово „інглізі“, а юрба так само часто вибухала сміхом. У берегах вузького Лалезару юрба коливається під уривками матерії національних кольорів, що висить на дротах. Тегранська конка перестала ходити. Люди в високих ковпаках, з приклеєними носами та бородами, що з'являються з-поміж юрби,— надають цій юрбі характеру карнавалю.

Біля брами англійської місії стоять високі, бронзовозасмагли індуси-сипаї. Вони в високих тюрбанах і чудернацьких костюмах. Завтра вже англійську місію, як і всі інші посольства, охоронятимуть сині перські жандарі—амніє.

Годину тому вулицями проїздив шах з наслідником, а тепер тихо шугають лімузини й відкриті авта з вазірами й сардарами та з прикрашеними в золото адьютантами.

Все це відбувається на Лалезарі. У перекладі „Лалезар“ означає „Сад тюльпанів“. „Сад“ цей привітно розкриває перед вами двері кварталів крамниць, його „тюльпани“ в буденні дні зовсім несподівано пахтять шкурою, свіжими стравами, корінням, і весь Лалезар розквітає килимами й фарбами розвішаного на дверях та всередині крамниць різноманітного краму.

Неймат-Улла в'ється з-поміж юрби, немов в'юнка мотузка. Він легко тягне мене за собою.

За Ханійябадською брамою він рішучо повертає, і ми йдемо до ставка Душан-Тапе.

На верхів'ї невисокої гори розсипався купами глини та каміння, мозаїки та візерунків нестарий іще палац. Найкраще збереглася обсерваторія. Чорна труба виткається в небо. Ідучи від обсерваторії переходами, коридорами та східцями, можна прийти до двох найулюблениших та найінтимніших кімнат того з коджарських шахів, що бувши вигнаний з Персії, скінчив свої дні в Одесі. Ці кімнати—кабінет шаха та андерун палацу. Їх прибрано за власним шахським смаком.

Зо стін б'є в вічі зовсім дитяча, серйозна наївність. Прекрасну, гарячу перську мозаїку, кручені чудернацькі візерунки решти кімнат заступають акуратно поналіплювані ілюстрації з тогочасних англійських журналів.

Вони йдуть від стелі до долівки, по всіх восьми стінах шахського кабінету; на стіні немає вільного місця: бійки з часів бурської війни, пишні прийоми в королеві Вікторії, погордливі вітрила кораблів імперської фльоти.

Так само заліплений картинками й андерун. Проте тут підібрано наївні у своїй безсоромності копії з голих жінок, мальованих у Парижі.

Над водою квадратного ставка застиг величезний місяць.

Спека заховалася в листя дерев.

Неймат-Улла стрибає у воду, раптом скрикує і виплигує на берег. З ноги йому тече кров, а в руці синім світлом вилискує скло доброї чари з дивним візерунком.

Пан де-Хода

Тегранський травневий вечір, сповнений снаги давнього бездошов'я, серпневого палахкотіння зірниць Херсонщини й ваги стиглого, неймовірно-випнутого неба. Виснажена глина,—зсохла й скупа оболонка цілого Ірану,—

виходить з-під безладного каміння тегранських стін, з-під усіх дванадцяти брам міста й тягнеться шляхами й бездоріжжям, знеможена від одвічної згаги.

Місто має дванадцять брам і через кожен з них до Теграну запливає сухий шлях караванів і знівечених автомобілів, рідкий і недовгий ряд дерев та висхлий арик, де немає води.

Тринадцята брама не має назви.

Вона виходить просто з за посольських парків на замську „Шахську дорогу“, де щоп'ятниці відбуваються повільні прогулянки всіх поважних міських громадян (з одного боку шляху, за сухими деревцями, чорні чадури жінок; з другого—чоловіки й пильні охоронці іранської моралі—зелені поліцаї—аджани). Цю тринадцятку браму звивають просто „Брама“—„Дарвазе“. Перси проїзять через неї велосипедами й лякованими лімузинами на вечірні прогулянки. Вони їдуть з Лалезару, щоб через Топ-Хане і далі, з Кавам-Салтане, крізь тринадцятку браму потрапити на цю розлогу й широку „Шахську дорогу“. На нашій Хейябан-Манучері можна так само взяти прокатного біцикла й вирушити просто до „Дарвазе“.

За хребтом Ельбрус, саме за білим вістрям гори Демавенд, божеволіє й міниться захід сонця. Покорчені дерева пірнають у зміну фарб та кольорів, і в придорожні арики рветься несподівано вода.

Раптом, з перестрічного велосипеда, впадають ув око знайомих темних окуляри під козирком нової перської „шапки-Паглеві“. Обидва велосипеди спиняються, і ми, з нашим тегранським перекладачем, їдемо далі вдвох.

Абдул-Гуссейн-хан—молодий скептик у темних окулярах, що його тяжко викликати на розмову. Проте ввечері, коли під шинами шарудить порох доріг, і метушливе світло переднього ліхтарика ріже тяжкувату сутінь,

він починає розповідати. Він говорить руською мовою майже без акценту і знає кілька українських слів. Він вивчав німецьких філософів, і темні окуляри—його справжня призма для споглядання світу і своєї батьківщини. До того ж він має справді зіпсовані очі; він лікував їх у Харкові років із шість тому. Абдул-Гуссейн-хан веде свій біцикл поруч мого й, завертаючи на спорожнілі закутки шляху в напрямі Душан-Тапе, розповідає історію чорних окулярів і разом із тим—історію своєї минулої подорожі.

— Один мій компатріот,—каже Абдул-Гуссейн,—повернувшись із Парижу, говорив: Париж був би найкраще місто в світі... коли б не було Іспагану. Я ще не був у Парижі й народився не в Іспагані. Найприємніше мені згадувати Київ...

Слово „Київ“ він вимовляє якимсь стисло й гортанно. І вже зовсім дивно згучать у нього „Хрещатик“, „Дніпро“.

До Душан-Тапе ми їдемо не самі. Ліхтарики над передніми колесами біциклів трохи вихиляються то в один, то в другий бік, колеса на дрібних камінцях дороги підстрибують, а якась група перських вірмен співає своєї пісні, не сходячи з велосипедів.

— Ви пам'ятаєте,—питає Абдул-Гуссейн,—як світитись Дніпро вечорами, коли дивитися з Царського Саду, де поруч грає симфонічна оркестра, а пароплав зникає під киевськими мостами.

Ми ставимо велосипеди під стіною шахського саду Душан-Тапе. В саду тріщать безугавні цикади, і на високій горі розсипалися в уламках присадкуваті руїни старого палацу. Поміж дерев сада збереглася денна задуха. Прохолода віє з гір, з Рудессеру.

Абдул-Гуссейн-хан марить про Київ.

Потім каже:

— Я умовився на завтра про інтересну візиту для нас обох. Ми підемо до професора Де-Ходе. Він—декан тегранського факультету права.

Далі Абдул-Гуссейн пояснює, що це єдина вища школа в Персії.

— А що до професора,—я вам не розповім покищо нічого,—додає він.

Назад Абдул-Гуссейн вертає вже мовчки, зовсім заховавшись за свої чорні окуляри. На нього впливає так кожна побачена руїна. Душан-Тапе збуджує в ньому символи величності і безпорадність перспектив. Сперечатися з ним тяжко. Він, обізнаний у німецькій філософії,—викінчений песиміст.

На Таджришській дорозі ми знову потрапляємо в смугу вечірнього руху. У найнятих фордах клерки шах-ін-шахського банку, висхлі, вимучені тропічною пропастицею англійські юнаки, відбувають побачення з своїми подругами. Вони неодмінно кажуть їм:

— От, незабаром, у Лондоні...

І за кілька годин—їдять морозиво, п'ють крізь багдадську соломинку холодний шарбат і слухають джазбанд, де серед чотирьох негрів—п'ятий поручник руської служби.

За день ми з Абдул-Гуссейном спиняємось перед малою фірткою в довгій стіні, на одній з далеких і затишних вулиць. Фіртку відчинено, проте треба постукати, бо у дворі можуть бути жінки й навіть поліція не має права ввійти без стуку. Фіртку оповив плющ. Абдул-Гуссейнхан тричі вдаряє малою мідяною лапою, п'ятьма її мідяними кігтями об платівку на фіртці. Стук голосний та лункий. Фіртка розчиняється зовсім і тихий „гулям“¹ у нечутних білих туфлях—„гіве“ запрошує нас до вітальні.

¹ Льокай.

Пан Алі-Акібар-хан Де-Хода підводиться на зустріч, невисокий і сивий.

Перекладач звертається то до господаря, то до гостей, і півгодини розмова триває в неминучо-порожніх, люб'язних тонах.

— Пан Де-Хода радий... Пан Де-Хода висловлює свою радість з приводу...

— Ми без міри щасливі познайомитись з вельмишановним паном вченим...

— Пан декан вважає себе за негідного чести приймати у себе...

Гулям приносить чай, шклянку по шклянці, і це починає загрожувати небезпекою безкінечности й безнадійної безкрайньої порожнечі. Наші очі бігають по полицях і не втримуються від блиску насолоди, зустрічаючись з численними палітурками старовинних і запашних, жовтих и привабливих фоліантів арабських рукописів. Абдул-Гуссейн-хан переказує щось господареві, і маленька його сухорява й згорблена, постать підводиться з крісла. Ми йдемо до робітного кабінету.

Пан Де-Хода обходить полиці.

Пан Де-Хода кидає на стіл, на долівку зшитки, рукописи,—зливу рукописів.

— Він вважає за честь показати нам свої скромні праці...

Та далі тяжко витримувати цей порожній компліментний стиль. Ми застигли в поштивому піднесенні, позираючи на те, як з полиць падають тяжкі паперові краплі цієї, назбираної за десятки літ, розумової зливи.

Алі-Акібар-хан Де-Хода кидає рукописи з полиць. Летять зшитки персько-французького словника, летять рукописні томи перської енциклопедії, томи збірника з двадцяти восьми тисяч перських прислів'їв та прика-

зок, томи перекладів із Монтеस्क'є та інших клясиків права.

Я запитав стиха в Абдул-Гуссейна:

— Навіщо рукописи? Можна ж подивитися книжки.

Абдул-Гусейн зашарівся й так само стиха відповів:

— Книжок нема...

Тоді ми звернулися до самого господаря, і його маленька й сухорлява постать випросталася спокійно і, навіть, погордливо:

— Я працюватиму й так. А Меджліс не знаходить коштів у бюджеті—видати мої праці.

З низенького, малого столу (Де-Хода працює, сидячи просто на матраці), з полиць, з долівки, на нас дивилися гори найцінніших, найпотрібніших рукописів, і з-посеред цієї гори, на сиво-жовтому тлі, блищали очі, що відпрацювали тридцять років; своєї роботи не переривали й на день і збиралися продовжувати її далі.

У цьому було щось від подвигів старовинних, дуже старовинних учених, чії поживклі й запашні фоліянти розташувалися в сусідній кімнаті.

Міністерство освіти обіцяло видати, принаймні, словник Де-Хода. Адже стільки персів учаться з французьких книжок. Проте, й міністерство не витягло потрібних асигнувань із Меджлісу.

Та покажіть праці Де-Хода будь-якій схозознавчій асоціації за кордоном, от хоч би й нашому ВУНАС'ові¹ Вони ж обома руками вхопляться за ці стоси рукописів. Ні.

Цього не хоче Де-Хода.

Він ладен і далі сідати до низенького столу, на старенькому пошарпаному матраці й писати свої рукописи, ставити їх на полицю з невідомою метою.

¹ Всеукр. наукова асоціація Садознавства.

Ми пішли.

Ми пішли кам'яним, чотирикутним двором, де в середині, в прохолодному басейні, безсило й невесело борсалися червоні й довгасті рибки. Нас гнітила вага побачених, хоч і незрозумілих томів, що були вже, ніби старовинний жовтий папір арабських фоліантів.

Між першою та другою візитом до Де-Ходи минуло два тижні.

За цей час життя іранської столиці минало без змін. На будинкові Баладіє—Міської Управи—щоранку кричав старий перс, закликаючи до молитви, покриваючи гамір автомобільних сирен і сигналів дорошке-чі¹, бо Баладіє виходить амфіладою всіх своїх вікон на Топ-Хане, цей найбуйніший майдан Теграну. Тільки за візитом до пана декана, я з більшою увагою придивлявся до кількох, одиноких на весь Тегран, книжкових крамниць.

Їхні скупі вітрини були напівпорожні.

Кілька книг, духівницького та юридичного змісту зшудилися в кутках крамниць, а рештою території заволоділи томи англійців та французів.

— Етелятаті! Етелятаті!—кричать щоранку перські газетярі.—Повідомлення! Повідомлення! За шість шаї вони дають газету. Їх у Теграні виходить багато. Всі вони мають редакторову передову, телеграми й вірші. Передплатників у кожній газеті від кількох сотень до тисячі.

Це основа друкованої культури Ірану.

Вчені ж сидять над своїми паперами й працюють для себе, зосереджено й безперспективно.

Алі-Акібар хана-Де-Ходу ми з Абдул-Гуссейном побачили вдруге, вже зовсім в іншій обстановці.

На факультеті права відбувався прийом.

¹ Візників.

Юнаки, одягнені в національну перську одіж, у чалмах, що визначають їхні духовні чини, та в великих, рогових окулярах попід цими чалмами—складали іспит. Пан Де-Хода сидів за спеціальною катедрою й слухав. Перед ним були кілька десятків випускників духовних мадресе, обізнаних у складних мудруваннях шаріятю. Все це нічого спільного не мало ані з Монтеस्क'є, ані з рештою клясиків права, ретельно переписаних зправа наліво, вкладених у малі значки перського альфabetу й у витончені вислови найкращих зразків фарсидської мови.

Проте, факультет права—єдина перемога Алі-Де-Хода, вченого й мудрого перського енциклопедиста. За день перед іспитами на факультеті права, Абдул-Гуссейн повів нас на засідання меджлісу. Іранський парламент відбував двісті тридцять дев'яте засідання останнього скликання. У залі шорхали крильцями виснажені мухи; половина депутатів була в садку. Розглядали питання про від'їзд перської молоді до європейських університетів.

— Наші юнаки повертаються звідти вже не персами!— вигукнув депутат Модарес.

— Ми повинні вчити своїх дітей вдома!—обстоював Тагі-Заде.

Проте грошей на утворення перських національних університетів меджліс не дав.

Дехто з перських юнаків потрапляє до чужоземних коледжів. Американський коледж у Теграні розташований за стінами міста, під ознакою величезного зоряно-смугнастого простирадла — прапору, недалеко від великого квадратного замиського басейну Чешм-Сефід — „Біла сльоза“. Над коледжом,—коли б до нього не підійти, гасає великий м'яч, і чути вигуки студентської юрби. Закінчивши тегранський коледж, юнаки їдуть до Багдаду й там,—уже в англійському коледжі набувають вищої

освіти. Одного вечора я сидів на шкур'яних подушках чудового прокатного „Лінкольну“. Дорога йшла на Зер-гянде. Біля керма машини був її молодий шофер-власник. Я завів із ним розмову з уривків англійських та перських слів, а головне за допомогою ріжноманітних рятівних мигів. Шофер машини саме закінчив багдадський коледж і, повернувшись на батьківщину, не знайшов нічого ліпшого, як от—купити авто й піти за шофера. Я згадав тоді чорні окуляри завязаного тегранського скептика Абдул-Гуссейн-хана; переконався в тому, що він має певні підстави для свого скепсису, та не повірив у його теорію безперспективности країни.

Абдул-Гуссейн-хан у цьому, напевне, так само неширий. Він у свою батьківщину—вірить.

Студент-шофер — це вузько, проте непогано. Автомобіль, що змушує руйнувати старі міста й прочищати для себе дорогу—так само добре.

Потім, коли вже розгорнувся багдадський шлях за тихою брамою „Гомрук“—західньою брамою Теграну—я вивозив у валізі пакунок перських книжок та газет, збірку невеликих складних знаків, крапок та рисок і згадку—найглибшу за всі ці книжки—про зливу рукописів та фоліантів, що вкриває робітний кабінет пана декана—Алі-Акібар-хана-Де-Хода.

Візити з Абдул-Гуссейном

Голосний і пронизливий крик людини я почув о двадцятій годині ранку. На висхле каміння майдану Топ-Хане падало тоді сторчма проміння, майдан крехтів і порожнішав; надходив час продавців шарбату й спритних „чайчі“. Крик прорвався крізь метушню автомобільних сирен, то спадаючи на низькі ноти, то здіймаючись до

пронизливого вереску. Кругле сонце й моя застаріла короткозорість не дали мені зразу відшукати джерело голосу, аж допоміг мені хлопчик.

Він витягнув руку, показав на будинок і негайно попросив „шаї“¹.

„Шаї“ я дав, подивився за хлопчковою рукою і на дахові Тегранського муніципалітету,—баладіє,—я побачив галасливу людину. Чоловік простягав руки, він підносив їх догори, виробляв неймовірні жести й кричав. Не вгаваючи кричав.

— Хто він?—запитав я хлопця.—Божевільний?

Хлопець подивився злякано і водночас суворо:

— О, арбаб! Це ж муедзин...

З даху муніципалітету, з резиденції тегранського генерал-губернатора, в середовищі машинного руху, муедзин кликав мусульман до молитви. Він сповіщав про те, що тепер надходить час розеханів, які розповідають про мучеництво Гуссейна, чий місяць Могаррем надходить тепер у тяжкій спеці, під величезним сонцем, у випарах поту землі й людей. Незабаром на вулиці мають вийти процесії в білій одежі. Вірні битимуть свої спини ланцюгами, найвірніші рубатимуть лоба, а найслабші колотимуть шкуру цвяшками.

Дехто падає тоді мертвий, декого несуть із процесії непритомного, а процесія йде, скаженіючи чим далі—від сонця, від власного галасу, від непереможних пахощів крові й поту.

Розехани палкі й досвідчені оповідачі.

Один із них сидить біля виходу з базару; він похитує і вдаряє паличками об землю. Тремтливий тембр його голосу набирає весь час одмінної височини. Він збуджує

¹ Копійка.

божевілля. Слухачі хитаються за ним, і весь базар пере-
різують крики:

— Ша, Гуссейн! Ва, Гуссейн!

— Мученик Гуссейн! Ой, Гуссейн!

Цей крик супроводить мене від одного розехана до
другого, по всіх майданах; він доходить аж до самісінь-
кого парляментського парку, де біля брами вже чекає
Абдул-Гуссейн-хан.

Через півгодини рука Абдул-Гуссейна перебігає амфі-
театром крісел; вона показує м'які килими на долівці
й стінах, обводить витончені візерунки на стелі й спи-
няється на бар'єрі журналістської льожі Іранського медж-
лісу, де ми сидимо.

Депутати домоглися перерви.

Вони з полегшенням вийшли до саду, відбувши першу
половину двісті тридцять дев'ятого засідання, докінчуючи
свої останні передвиборні сесії. На двісті тридцять дев'я-
тому засіданні перського парляменту панують тиша й спо-
кій. У великому паркові віє прохолодою, і хрумтить пісок.
Депутатські темні „аби“, прозорі, ніби з якоїсь вуалі,
віють за депутатами.

Тяжкуватий і повновидий Фагімі, віце-президент медж-
лісу—дзвюкає своїм дзвоником із високого місця. Поки
крісла повільно сповнюють депутати, я стиха питаю
Абдул-Гуссейна:

— На які ж партії поділяється зала? Хто представ-
лений у Меджлісі?

Абдул-Гуссейн-хан, посміхаючись, ще раз обводить ру-
кою все півколо залі:

— Бачите? Ось. Сто тридцять шість місць. Отже,—
на кожному окрема партія.

Сорок депутатів із ста тридцяти шости—на депутат-
ських „канікулах“. Серед них і сам президент—Гуссейн-

хан-Пірнія. Між рядів пюпітрів, розставлених амфітеатром,—підозріло низько нахилені голови. Адже залу влаштовано за прикладом французької, парламентський статут так само перекладено з французької мови і нудьга в депутатів така ж чистосердна й одверта.

Легенька газова “аба“, накинута на плечі, надає солідности й старовинного кольориту; тяжкі від спеки й нудьги рухи скидаються на повільні й поважні, а все разом наближає тегранський меджліс до решти парламентів обох континентів.

Сейед-Гассан Модаррес підводить із переднього пюпітра свою голову у чорній чалмі. Його очі дивляться гостро й відверто вороже на промовця.

На трибуні Тагі-Заде.

Він говорить швидко й запально, стоячи тепер в опозиції до уряду, являючи „критиків прогресу“. Свого часу він їздив до Німеччини й був перший борець за перську конституцію. Двадцятип'ятирічна політична боротьба зробила з нього плутану й своєрідну постать. Модаррес,—той суцільніший і безпосередній. Старий мулла, з сивою до жовтизни бородою, з гострими рисами обличчя й злими очима, він консерватор запеклий і непримиренний. Він ненавидить нову Паглевійську династію всією душею і являє партію Коджаристів, прихильників старої династії.

Це дві, чи не найкольоритніші постаті в перському парламенті—Модаррес і Тагі-Заде. Якщо Модаррес—перський Дізраелі, Тагі-Заде,—безперечний Гладстон цього парламенту.

Спільними інтересами під цією стелею, що ховає сто тридцять шість партій, зв'язане лише духівництво. Воно посідає майже половину всіх місць. Перське духівництво—міцна політична каста, що випередила безперечно навіть обізнаних у політиці езуїтів. Мулла сидить у парламенті,

він говорить на базарі; навкруги правовірних складено тонку й хитру систему від квартальних пастирів до голови шіїтів, самого Уляма, що мешкає в Ірацькому королівстві.

Імам-джамат наглядає за районом; ваез-проповідник учить небесної мудрости й розповідає про тогосвітнє життя; муштегед приходить на допомогу тоді, коли треба розв'язати будь-який сумнів. Він духовний юриста і знається на шар'їяті.

На сто тридцять дев'ятому засіданні перського парламенту вже стверджувалося останні асигнування на завдання державного нотаріату, що мав перейти від духівництва. А трохи раніше шах мав нагоду просити у тегранського духівництва пробачення. Такого пробачення, що скорше скидалося на плювок.

Шах вийшов з мечету і прилюдно вибачився за те, що ввійшовши до Кумської святині, він не зняв чобіт.

Решти деталей згадано не було.

Не було згадано, що перед мечетом в той час стояли двоє панцерників з оберненими на Кумський мечет кулеметами. Шах не згадав також, як кричав головний імам, коли шахів ціпок гуляв його спиною, ніби славнозвісна Петрова „дубинка“.

Обставини ж цієї шахської пригоди досить своєрідні.

На великому святі в Кумі була присутня шахова дружина, і в проповіді головний імам згадав, які були ганебні часи, коли навіть шахиня збиралася ходити без чадура.

Шах одержав звістку про це телефоном.

Ось після чого шахові панцерні Ролл-Ройси опинилися за дев'яносто кілометрів од Теграну, напроти Кумського мечету. Після цього саме кричав Кумський імам, і шахів ціпок трощив спину всього кумського духівництва...

Те, що шах вважав за гріх з усієї цієї події лише чоботи в мечеті—є вже ознака безперечного поступу.

У Меджлісі точаться суперечки; великий же парк віє прохолодою, і на доріжках хрумтить пісок. Заля вперто порожнішає. Ось підводиться з місця й виходить Алі-Дешті, високий і сухорлявий редактор газети „Шефаг-Е-Сорг“ („Червоні присмерки“). Під чорною його „абою“— витриманий європейський смокінг.

У залі робиться нудно й „французький стиль“ засідання губиться. Депутат Дадгер стукає кулаком по пюпітрі й кричить:

— Досить!

Інші підхоплюють:

— Перерву!

Старий і грізний Сейед-Якуб обриває крики злісною лайкою: він тільки не зібрався виступати. Депутатські лавки стукотять, і галас зростає. Опір Фагімі знову переможений, і в парламентському засіданні оголошено другу перерву. До невеликого будинку меджлісу починають під'їздити новенькі депутатські машини; двісті тридцять дев'яте засідання йде до кінця.

Меджлісе, шурайе

Зе сайеї Паглеві...

Слова ці початок нового перського гімну й значать:

Меджлісе, збирайся

За тінню Паглеві...

Майбутній меджліс і справді збирається „за тінню Паглеві“. Про це свідчить хоча б і труп забитого на вулиці одного з тегранських адвокатів, що його кандидатуру до меджлісу висунули виборці, та вона була небажана урядові.

Ще одна весела риска тегранського парламенту— карцер.

Справжній карцер,—за гімназійним типом,—для недисциплінованих депутатів.

... Двісті тридцять дев'яте засідання скінчилося. Товстий і зверх-люб'язний пан Феррохі—редактор газети „Туфан“ („Буря“), чия грізна назва так не пасує до мирної редакторової постаті, веде нас до редакції, й ми готові пити нескінченні чаї й шарбати,—незмінний супровід усіх розмов.

— Ша Госсейн! Ва, Госсейн!

Галас на вулиці не вгаває, хоча Могаррем іще не розпочався. Люди ходять з головами, поголеними по саме тім'я. Вони спеціально загартовують чоло, щоб у дні свят рубати його, поливаючи кров'ю розпечений камінь вулиць. Батьки змалку визначають синові: чи бити йому в Могарремові дні себе ланцюгами, чи рубатися сокирою, чи калічитись якомсь інакше. Засмалена шкура лобів готова до Могаррему.

Сьогодні на ній проступає піт, завтра крапатиме мастка руда.

— Ша Госсейн! Ва, Госсейн!

*

Будинок редакції „Туфан“ упоряджений прекрасно і зовсім не по-редакційному. М'які килими спонукують скорше до ледарства, а з саду, посеред якого розташовано редакцію, пахнуть квітки. Редактори газет „Етелят“ („Вісті“) та „Кушеш“ („Поступ“), що сидять разом із нами у вітальні—зовсім подібні один до одного.

Редактор же „Туфан“ гладкий і огрядний. Він часто витирає спітніле чоло. Пани Мас'уді й Феррохі разом були в Москві на Жовтневому десятиріччі.

... Дуже цікаво говорити тут про Україну й відчувати її, як далеку, майже неосягну північ. Вулиці не встигають вивітрувати тут спеку з каміння, і цей сказ більшає з кожним днем. Абдул-Гуссейн-хан перетворив цей тиждень на безперервний ланцюг візитів.

У вітальні Мірза-Магомет-Тагі Багар Малек-ош-Шоаре висять килими. На килимах вишито мапу Європи та тієї частини Азії, де розташувалися перські глиняні простори. Всі країни на цій мапі вишито, як певні живі символи.

Килим старий.

Отже, Англія на ньому—доброю бабусяю, що вкрилася парасолькою і ходить морем, а Росія—тодішня царська Росія,—великий спрут, що міцно стиснув Персію однією з своїх восьми цупких лабет.

Багар—значить Весна.

Малек-ош-Шоаре—стверджений за ним титул „Король Поетів“.

Весна-Король-Поетів частує нас золотими царськими сигаретками й розмовляє зосереджено й серйозно. Це зовсім особливий Король-Поетів. Він дуже добре знає, коли йому вигідніше переходити на прозу—був час, коли він усім столичним перським газетам устигав постачати свої політичні статті. За часів великих політичних кампаній, Багар писав: до однієї газети серйозну передову, до другої великого фейлетона, до третьої—малого,—та так, що весь критий базар тримався за животи. Редакторів четвертої газети він приносив тему. І домагався свого. Водночас він пише ліричні вірші, і його вважають за найкращого поета.

Зараз Багар зовсім не говорить про поезію. Він ладен більше продовжувати розпочату розмову про сучасний стан речей на своїй батьківщині. Весна-Король-Поетів до того ж обережний дипломат. Він уміє вміру привітати, вміру вилаяти. Його стара політична кар'єра дала йому змогу купити цей будинок, де він приймає нас,—будинок за містом, недалеко „Дарвазе Доулят“, відмежований від галасу й пилу. У будинку панує спокій, тече життя „політика у відставці“, Короля-Поетів. Повз нас, у великий

сад з чинарами, пальмами й цілою системою басейнів, вибігають діти. Багар говорить, не дивлячись на нас, втопивши очі кудись у долівку; чотки на його пальцях дрібно стукотять, він їх перебирає швидко й нервово. Він запевняє, що бачить єдину можливість для національного розвитку Персії в тісному співробітництві з „сусідою на Півночі“. Він констатує, що онуки „доброї бабусі“, вишитої на його килимах, прийшли на його батьківщину зовсім не з парасолькою, він розповідає про те, що більшість нових реформ ще безсило скоряються перед опором духівництва.

Між іншим, Багар розповідає, як у Персії починав дехто носити кепі замість старої шапки—„коля“:

— Перші новатори вдягали кепі козирком навбакир. Коли їх питали:—навіщо?—вони неодмінно відказували:

— А як же з-під козирка Аллах мої очі побачить?!

Спокій і благодушність Короля-Поетів лилися струмком, разом із димом золотої сигаретки та прохолодним подихом шарбату, що стояв поруч нас. Проте, політик у ньому ще не вийшов у відставку. На нього вважали й досі. Саме наприкінці нашої візити в почекальні зазвонив телефон. Міністр двора його величності пан Теймурташ викликав Багара до палацу.

На таку ж тему, як і в Багара, зав'язалася розмова в редакторському кабінеті газети „Екдем“.

„Екдем“ означає „Ретельність“. Проте, для тегранської поліції—незаміє—ретельність редакторова сумнівна. Саме за кілька днів до нашого побачення, пан Халілі, редактор „Екдем‘у“ повинен був зробити не дуже то приємну візиту до начальника поліції, де й одержав дуже й дуже значну нотацію за необережність підчас перевиборів меджлісу: газета п. Халілі агітувала за депутата, що не був бажаний для незаміє.

Отже, настрої у п. редактора скептичний. Він скаржитися на цензурні утиски, багато розпитує про умови роботи наших редакцій, дивується й сумує.

Чотки в співбесідника—річ уже звична. Проте Халілі перебирає ними з надмірною, навіть, швидкістю. Всміхаючись самими кутками тонких губ, не спиняючи шаленої тріскотняви чоток, він питає:

— Знаєте ви, в чому порятунок моїх компатріотів?

І витримавши павзу, гідну досвідченого промовця, ковтнувши шарбату з шклянки й відігнавши від себе бридку, знесилена спекою, муху, він говорить:

— Їхній порятунок в їхній пасивності.

Уникаючи тут павзи, пан редактор пояснює свій парадокс:

— Бачите, справа в тому, що в нас немає ні прогресивности, ні консерватизму. Ми—пасивні. Отже, коли нарід з такою ж пасивністю поставиться до всіх реформ, у цьому й буде його порятунок.

Халілі помилявся.

Демонстрація 20-го ардибегешта все ж довела величезні поклади активности в міських хамалах, що святкували бучно перемогу над англійським опудалом.

Другого дня після візити до „Екдем‘у, ми бачили книжку Халілі. Її видано другим виданням. Цензура її вважає за заборонену й продається її нелегально. Зветься вона „Пірчак-Генді“ („Пірчак-індус“). Це одна з небагатьох прозових речей новітньої перської літератури. Написано її, як допит арештованого індуса, що промовляє проти колонізації та релігії.

Надзвичайно цікаво ілюстровано книжку. Всі кліше, що були в розпорядженні друкарні, поставлено на її сторінки. Тут і собачі перегони й фотографії кіно-артистів,

і старі хронікальні фота. До книжки це зовсім не стоується. Проте, має звеселяти око.

Ми з Абдул-Гуссейном відвідали багато редакцій, бачили умови роботи в перських газетах,—і все це вражає відразу і своєрідністю і примітивністю. Редакція „Туфана“ має свою друкарню. Це чи не найбагатше видавництво в Теграні. До своєї друкарні пан Феррохі повів нас після довгої розмови, разом із паном Мас'уді й редактором газети „Кушеш“.

Розчинені двері виходять просто на Аля-ед-Довле.

Під світлом електричних слабеньких ламп стоїть кілька друкарських кас і єдина Габсбурзька пласка машина. Газету друкуєтья тут протягом восьми годин, не вважаючи на те, що тиражі перських газет взагалі надто малі: від ста й до двох тисяч примірників. Машину доводиться рухати руками. Вся друкарня міститься в двох маленьких кімнатах, що, як і крамниці, не мають зовнішніх стін на вулицю.

Все ж о-півдні, коли виходять газети, молоді газетники вмюють надавати вулиці такого ж самого кольориту, як і харківські „вечірники“ на своїй батьківщині. Вони бігають Лалезаром, перетинають базарні вулички, випорскуючи з-під автомобільних шин:

- Етелят!
- Етеляті!!
- Вісті!
- Новини!!

От у цей же час, опівдні, повів мене Абдул-Гуссейн на одну, чи не найцікавішу з візит:

Яд-Улла-Джангір-Заде Мешеді—молодий і поступовий Яд-Улла Мешеді відвідує руський радянський клуб, а вдома у нього був обід, і за столом сиділи жінки, і на столі—проти всіх заповітів шаріяту—була та особлива хвиляста прозорість, що властива Іспаганським винам.

Ми говорили довго.

Ми ходили з господарем та його родиною і оглядали кімнати: „бірун“, де приймають гостей, і „андерун“, внутрішні покої, зачинені для чужоземця й, навіть, взагалі для сторонньої людини, в решті перських будинків. Жінки—дружина й сестра господаря—сиділи з нами разом; обличчя їхні були відкриті, на переніссі не було трьох традиційних синіх смужок татуїровки, говорили вони доброю англійською мовою, і одна—збиралася до Парижу.

Відбувши візиту, ми зібralися йти, і, разом з нами, згадали про свої справи господиня з дочкою.

Яд-Улла Мешеді вийшов проводити нас на вулицю, а за кілька кроків нас обігнали дві ромбовидні, закутані в чорне, постаті. Я ледве впізнав у них Рушам-Ханум та Льюодан-Ханум, що тільки но розмовляли з нами.

Ми хотіли вигукнути їм щось у слід, та Яд-Улла затримав нас за руки:

— Божевільні!—гукнув він.—Вам що,—Персія набридла?

І ми дізналися, що жоден чужоземець не має права підійти на вулиці до жінки-мусульманки. Він не має права заговорити з нею, не має навіть права допомогти їй, коли вона посковзнеться й упаде на вулиці.

Бо тоді штраф на сто п'ятдесят туманів (триста карбованців) і висилка з Персії за двадцять чотири години.

На цьому засновано цілу категорію заробітку тегранських проституток. Вони чіпають європейців. Ті відповідають. Надходить поліцай—аджан. Підчас походу до поліції обвинувачений дає хабар. Гроші ділять між собою поліцай та проститутка.

Заробітки легкі, проте чималі.

Проти цієї системи бореться й шах Реза Паглеві. Вже два роки, як жінки набули право виходити на вулицю й

„навіть“ ходити багатолюдним Лалезаром. Уже в Теграні замість чорного глухого укривала, що спадало з чадуре на обличчя,— жіночі лиця закривають тільки невеликі волосяні козирки. Тільки в далекій перській провінції ми ще бачили ці жахливі старі укривала, що не лишають навіть простору для очей, бо жінці доводиться дивитись крізь марлеву білу пов'язку, і в найбільшу спеку тамтешні жінки одягнені в стебновані, чорні шальвари.

У середині червня, напередодні приїзду до Теграну афганського падишаха, можна було спостерігати цікаві сцени.

У Теграні було організовано справжню жіночу змову проти духівництва. В самий день зустрічі Аман-Улли вздовж всенького шляху його подорожі, за шпалерами аджанів стояла юрба: на одному боці чоловіки; на другому, далеко багатолюднішому,— жінки. Кількість жінок була неймовірна й для першого-ліпшого ока— незрозуміла. Чорні ж чадуре помітно хвилювалися. Коли ж блискуча процесія прекрасних, нових автомобілів проїхала, коли відблищало золото еполетів і міністерських мундирів та одвіяли на тегранських вулицях офіцерські султани і навіть поліцаї почали розходитися з струнких шпалер,— чорні постаті поточилися завулками з незахованим розчаруванням. Змова провалилася. Жіночі наміри зазнали тяжкої поразки й мулли безперечно перемогли. Жінки ж чекали:— як проїдуть дружини Аман-Улли та Рези-Шаха? Було вирішено: коли на них не буде чадурів, коли вони проїдуть, не закривши обличчя— негайно, тут же на вулиці, всім тегранським жіноцтвом скинути чадуре й собі, не зважаючи ні на що. Спеціальна депутація перського духівництва до Аман-Улли настояла на тому, щоб королева Сорая проїздила вулицями в густій, темній вуалі. Шахова ж дружина супроводила її в чадурі.

Жінки розійшлися.

Вони спробували податися по тегранських вулицях з своєю новою піснею, що виникла дуже недавно:

Дохтроне міллят!
Табекей зеллят?
Аф'кенід аз сар
Чадуре-музеллят!

— Товариство дівоче!—лунали одинокі нерішучі голоси.—Доки нудьгуватимемо? Скиньмо з голови чадур—непотріб!

Може Рушам-Ханум та Льоодан-Ханум так само були серед цієї юрби. Європейки в своєму домі, вони йшли тут під своїми чадурами. І Абдул-Гуссейн, і дочка хазяйки Валяханум пояснили мені головний принцип перського побуту:

— Перси можуть бути, які завгодно вдома, проте на вулиці вони неодмінно такі ж, як сусіди“. Не дурно на перську вулицю виходять однакові двері з одноманітних і жовтих глиняних стін. За стіною можуть бути двори розкішні й бідні, зелені й висхлі, а тут тягнеться одна жовта й суха вулиця, а на ній віють однакові „аби“ й однакові чадури, прикриваючи найрозумніші голови й найпоступівіші ідеї.

*

По тижню візит надійшли останні тегранські дні.

З Абдул-Гуссейн-ханом ми пішли до тегранського вокзалу. Від нього йде семикілометрова залізниця до святого Ша'бдул-Азіму. На вокзалі панує урочистість, як на жодному з великих. Поїзд з вагонів одкритих (для бідних) і закритих („м'яких“), з вагонів чоловічих і жіночих, рушає після безлічі дзвінків та сигналів. Двірець вокзалу так само має жіночі й чоловічі залі. Паровоз-кукушка кричить завзято, і поїзд тут виходить на зелену свою дорогу,—найкоротшу в світі,—накриту банею найяснішого неба

й пронизану прохолодою спеціальних ариків. Це єдина перська залізниця. Сім своїх кілометрів „машин—дуде“—так зветься тут поїзд—перемагає яко мога довше, щоби за всяку ціну підтримати ілюзію солідної подорожі.

Справжню залізницю лише тепер проєктують німці.

Від Машин-хане, від Дому Машини, йде конка.

Вона востаннє минає Лалезар і з-за дверей білогвардійської кав'ярні „Льондр“ стовбичить неодмінна постать високої, прикрашеної рудими вусами, людини, одягненої у повну форму, до погон уключно, царського полковника.

Увечері, в ресторані „Модерн“, саме перед від'їздом, якийсь невідомий чоловік, довго й ретельно наливав у свій шунок спирт, а за годину, поточившись, підійшов до нашого столу з чаркою в руках, говорячи п'яно й плутано:

— Я чув ваші розмови. Ви говорите моєю мовою. Це вперше. Чому ж я не можу прийти—тут у Теграні—до свого,—українського,—консула, сказати йому:—хочу до дому... Хочу до Роме́н...

Шлях до Багдаду

Верблюди тут ідуть тільки зовсім уранці та вночі. Вдень вони лежать зомлілі на шляху або на дворі караван сараю, тяжко повертають свої облізлі шиї й дивляться величезними, незрівняними очима, напівзасліпленими від сонця. Незабаром вони взагалі перестануть ходити на цих шляхах аж до вересня, бо їхні порожні горби нагадують про те, що час їм уже йти в гори, на пасовиська.

Недалеко Теграну нас захопив смерч. Автомобіль опинився в густій стіні пороху й каміння; все це летіло просто в обличчя, свистіло навколо й скаженіло щохвилини. Ми

нічого не бачили. Ми й не пробували розплющувати очей, би вони й без того перетворилися на сховище пороху, навіть камінний дріб'язок залітав між кліпки. Автомобіль спинився, запалив ліхтарі й закричав пронизливою своєю сиреною. Ліхтарі зникають десь тут же, зовсім близько від нас, а сирена гуде надірвано й хрипко. Несподівано згучить раптова перська лайка, і тоді, саме перед нашими ліхтарями, вимальовується капот перестрічної машини, що негайно зникає у поросі. Так стояли ми з півгодини, поринувши в безнадійний пил, кричучи сиреною і закривши засліплені очі. Через півгодини в поросі знову з'явився прошарок повітря, далина посірішала, й ми побачили за п'ятнадцять-двадцять кроків од себе Тегранську міську браму. Самі ж ми перетворилися на безформенні сірі постаті, що на них не можна було розрізнити ні обличчя, ні кольору одяжі—все було засипане сірою масою піску.

І от саме тоді, коли шофер, віючи порохом навкруги себе, нахилився включати газ, ми побачили обіч дороги караван верблюдів. Вони лежали говгим ланцюгом, втопивши в порох свої голови й виставивши чахлі, знеможені горби. Смерч зійшов, а караван все не міг наважитися піднести голови і знову продовжувати свою путь. Коли верблюди, нарешті, підвелися, з очей у них витікали здоровенні сльози, а з рота викидали вони величезні плювки жовтої слини. Вони плакали й плювалися, ці верблюди, і я певен, що тієї ж хвилини вони вимовляли своєю верблюжачою мовою такі лайки, що їх іще не чув ніхто на світі.

Тепер у Кереджі м'єншає сонце, вечір сідає тяжкий і задушний, а „Гудзон“ може рушати в нічну свою путь, поглинати свої щогодинні п'ятдесят кілометрів, темних і прихованих за численними зворотами покручених шляхів, попалених тим самим сонцем, що:

— Знаєте,—тепер ще тільки червнєве..

Іранські шляхи в'ються двома поверхами. Внизу, в поросі, проходять авта й верблюди, вгорі невимірні роздоріжжя для малих, вертких та міцних „Юнкерсів“. Аероплян привіз мене до Теграну, проте тепер—краще сісти на шкіряну подушку скромного, старенького та все ж дужого „Гудзона“; немає чого квапитись; авто бере спокійно й чітко свої п'ятдесят кілометрів, їдучи від одного посту амніе (жандармерії) до другого, беручи напрям просто на Казвін.

Персія перебуває на військовому стані: на брамах по містах і на шляхах по великих пунктах перевіряється в проїжджих поліційні перепустки. То не важливе, що з автомобіля можна зійти кроків за п'ятдесят перед вартою, а потім, пройшовши пішки охорону, сісти знову. Перевірки ж бо в тих, хто йде пішки, немає. Треба лише дотримуватися форми.

Біля амніе, поруч нас спиняється огрядний вантажний „Бенц“. На дахові його величезна юрба персів.

Іра-ач, куджа рафт?
Джанем, куджа рафт?

Тут є кілька родин зі своїм сніданком і своєю музикою.

Ірач, куди пішла?
Дорога, куди пішла-а?

Такі родини сідають на автомобіль просто з дороги щоб за кілька дрібних монет доїхати свого селища. „Бенц“ крехче, перси співають:

Пішла від людей недобрих,
Від гэласу гулящих...
-- Грайте музики!
— Всі танцюйте!
Мутре, безанч'анг!
Шуре берангіс!

Пост амніїє здімає з „Бенца“ всю цю кампанію. Музику заступає неймовірний галас. Родини скандалять, „амніїє“ кричать. Наш „Гудзон“ вирушає далі. За двадцять хвилин ми бачимо знову всю цю галасливу родину на дахові того ж таки „Бенца“, що знову стає поруч нас, біля чай-хане „Абе-Йек“. Родина скаржитья вголос, перериваючи лайкою свої скарги на те, що до їхніх дорожніх видатків довелося прилучити ще по два крани (сорок копійок) на душу. Саме ці крани перейшли до синіх мундирних кишень за право „втекти“ від пильного жандарського ока, щоб під мостом, понад річкою, знову навздогнати свій „Бенц“.

Тут же, біля „Абе-Йек“ спиняється жовтий, невеликий автобус, поставлений на багатотерпеливе фордівське шасі. З нього не виходять, а просто виповзають, вивалюються стомлені, наморені дикою спекою люди. Автобус їде з самого Багдаду, і його пасажири ретельно пресували один одного протягом шости день. Чай зникає в їхніх ізсохлих горлянках з неймовірною швидкістю. Араб, товстий і кремезний, тяжко крехчучи, виповз із автобусних надр і став поруч, намагаючись спинити нестримний ручай поту, що котиться з-під його чалми. Білий його бурнус набув офарблення якогось невідомого темного кольору. Спідниця виглядає дуже дивно й смішно на його товстій постаті.

Жовтий багдадський автобус,—дерев'яна клітина, поставлена на шасі „Форда“ чи „Шевроле“—великий соціальний виразник перського шляху. Водночас це —трибуна для споглядання і ще: певний Ноїв ковчег (порівнання найпримітивніше, проте найточніше).

З шоферської подушки сходить англієць. Він одокремився від усіх сусід, сівши поруч шофера; тепер він загортається в старенький якийсь білий балахон, обличчя

ж його водночас погордливе й ображене. У чай-хане він нічого не домігся, бо принципово хотів, щоби зрозуміли його мову; тут же, в місцях близько Теграну, англійської мови й справді не знають. Ніхто його не зрозуміє. Англієць стоїть голодний, не дивлячись у той бік, де подорожні ненажерливо ковтають чай... У нього не вистачає грошей на окреме місце в легковому автомобілі, а тут він має підкреслити, що він вищий від своїх сусід. З порожньою кишенею це тяжкувато.

На наспіх утрамбованій глині попалених перських доріг, що вилискують густим, жовтим порохом, нишпорять сотні фордиків, що брязча жалісно, зовсім уже втративши силу. Фордики сотають бензину, пирхкають, ніби житлокоопівські примуси, й тягнуть із міста до міста купців—господарів довгих караванів верблюдів. Каравани ці йдуть тут же поруч, пісками старого багдадського шляху, з паками краму на горбах. А далі від соші, у піщаних просторах іранського бездоріжжя, пустельного й скупого, у глиняних коробках хаток, розселилися „люди одної п'ятої“, райяти—перське селянство.

Вони часто переходять дорогу, поринають у поросі, що летить з-під коліс автомобіля—в запиналі пороху. Вони—сині. У синіх широких і коротких штанях і в синіх сорочках. Лише круглі чорні шапки та червоне волосся,—йодисто-червоне від фарби-хни й такі ж фарбовані кінці пальців. Якась тисячолітня мотига закинута на плече; у всьому проглядає одвічна принижена похилість.

Є в Персії одна незмінна, усталена відповідь на подив, що виявився б випадково,—подив од старовинної, віковичної застиглости країни. Коли ви з цього вражені,— вас спокійно запитують:

— А от скажіть,—який у вас рік тепер?

І коли ви, здивовані, відповідаєте, — співрозмовник заперечує:

— Ну, так. Що ж тоді вас вразило? Адже от у нас лише 1307-й рік, а за шість століть ми й вас може позаду залишимо!

Що ж можна заперечити, коли й справді Меджліс цього ж часу розглядає бюджети на 1307/08-ий бюджетні роки?!

Цей XIV вік, звичайно, перебільшення; просто тема для дотепної відповіді й салонної розмови. Проте, варт тільки від'їхати далі від Теграну, на жовті глинясті шляхи, звернути в простори незрівняного бездоріжжя, до глиняних хаток райятів, де панує перський неймовірний бруд і перська неймовірна праця—невже тут не історичні спогади, невсе це відокремлюється від нас не віками, а лише звичайним кордоном і певним часом короткої подорожі.

Тут—середньовіччя. Застиглий і тривалий феодалізм спинився на справжньому XIV віці, й райяти міцно прив'язані до поміщицького шматка землі, до свого арбаба (хазяїна)—тією одною п'ятою часткою, що її встановлює неписаний перський шаріят.

Прибутки від землі ділиться в Персії на п'ять часток:

Одна частка за землю.

— Земля належить поміщикаві.

Одна частка—вода.

— Арики—поміщицька власність.

Одна—за насіння.

— Її забирає арбаб—поміщик.

Четверта частка—реманент та худоба для обробітку.

— Ними володіє поміщик.

І, нарешті, остання частка: робітна сила; дві руки для роботи й спина, що може не розгинатися від самісінького

ранку до скаженого перського заходу. Цього не відібрати в райята. Ця частка—його невід'ємна власність,—ця одна, руками й спиною здобута частка, що має давати йому і його родині нещедру їхню їжу.

Життя минає на одному клаптикові землі, в глиняному притулкові, в цій халупі, сповненій людей і густого липкого бруду. Селянин одружується тому, що потрібні додаткові руки для роботи. Потрібні три-чотири пари таких рук. До дружин, взятих через шлюб міцний і постійний— „ахт“—влітку додається одну-двох дружин в шлюбі тимчасовому—„сигаз“.

Адже, в Гіляні—рижові поля; адже на рижових полях, заллятих водою, працюють тільки жінки. І райят у Піляні бере собі від трьох до п'ятьох жінок, і вони мають обробляти риж. Мають кожне стебло окремо перенести з розсади на поле, посадити струнко в окопаному й затопленому чотирикутникуві. Вони цілі дні мокнуть у роботі біля рижу, по коліна в воді.

Райят працює на „арбабіє“—на поміщицьких землях, на „халісе“—землях держави; він так само гне спину на „вакуфі“—землях великих мечетів—духівницьких землях. Райятові однаково на кого працювати. Свою п'яту частку він лишає собі; решту ж чотири віддає кому слід: арбабові, мечетові, державі. Він живе міцно прикутий до тієї землі, куди його посаджено, і це гірше за офіційне закріпачення, бо воно виховує ту покору, що її може збудити тільки одвічно-голодний шунок.

Іноді, коли є в райята ще й дитячі руки,—для килима, того справжнього „перського килима“, що про нього так часто мріють у нас,—райят позичає грошей на шовк, на нитки, і родина сідає робити. Тут потрібні лише дуже тонкі дитячі пальці. Щоб закричали з килима гарячі фарби, щоби засяяв звідти складний малюнок

візерунку, потрібно багато часу, не менше від чотирьох місяців на середнього розміру килим. І головні робітники тут—сьоми-восьмирічні діти.

На великих килимових виробництвах дітей просто купується.

Це не перебільшення. Власник виробництва догворюється з батьками, платить їм 40-50 туманів (80-100 карб.) і дитина належить йому, живе в нього, годується в нього.

І ці слова „живе“ й „гдується“ згучать надто дивно, коли згадати, як дитина після дванадцятигодинної праці падає тут же в кутку, спить так до ранку, до нової роботи, їсть покидьки, похапцем, між двома-трьома сьожками шовкових ниток. Через сім-десять років дитина вже виснажена, вже не придатна—не лише для цієї роботи, бо пальці погрубшали,—а взагалі перетворюється на виснаженого, голодного, перетомленого звірка з горбоз на спині; вона перетворюється на потворну істоту, щоможе тільки поповнювати лави жебраків, які наступають на вас одразу, коли ви заїздите до всякого перського міста.

Сорок-п'ятдесят туманів—ціна живої людини в найкращий час її зростання. Та ціна, що за неї дитину вбизається повільним, брутальним катуванням.

У родині килим шить шість-сім чоловіка. Посередині сидить старший; він не стільки робить, скільки наглядає, а головне—співає. В роботі з килимом—співчи не головне.

На рямці, перетягнутій кількома рядами мотуззя, треба з різнокольорових шовкових ниток викласти певний візерунок.

Цей візерунок ніде не намальовано; він у голові старшого. Це послідовний ланцюг особливих символів,

лист, вкладений у сплетіння ниток. Старший сидить по середині; він слідкує й співає:

— Синю нитку—сюди.
А жовту—вплети туди;
Сюди постав червону,
Там протягни зелену.

І шестеро, що сидять обабіч, шість фахівців-майстрів—сьоми-восьми років віку—швидко заплітають своїми тоненькими й гнучкими пальцями потрібні складні візерунки, виробляють килим, якого гарячі, багаті фарби ввесь час, усі чотири місяці роботи повинні сяти в мозкові старшого, поки їх не відтворять на рямі, доки з цієї рями не буде знято готового килима.

Продається цей килим туманів за сто (200 карб.) і тепер починаються розрахунки.

Із ста туманів оддається борг—гроші, позичені на купівлю матеріалу. З решти—третина відходить знову тому ж таки „добросердешному приятелеві“, що підтримав грішми розпочату роботу. Родині ж, після чотирьох місяців безперервної праці, після нівечення власних дітей, лишається дрібниця, і знову виникає неминуча потреба негайно братися до нового килима, робити нову позию.

„Люди одної п'ятої“—це ж переважна більшість всієї людности на неосяжних іранських просторах. Для їх лише сім років тому прийшов XIV вік і справді,—не менше, як шість віків відокремлюють їх від нашої сьогоднішнього дня.

Райяти, що переходять дорогу, спинившись перед автом, не переривають пісні. Шофер перекладає:

— Серце що робитиме, коли все тебе нагадує,
Мигдалю блакитного шкурка, мигдалю блакитного!
У вашому місті бідний хто?
У вашому місті бідний я був!
У вашому саді гранатове насіння я був...

Автомобіль котить від Гамадану до Керманшаху по голих схилах. Звідси менше, ніж 20 кілометрів до Багдаду. За Керманшах не пускають англійці.

Місто розташувалося скупченням глиняних пухирів, що являють собою житла місцевих курдів. Центральний нерв—базар. А ближче до міської брами опинилася нова європейська факторія з двома готелями, з ресторанами й гаражами. Тут найгостріший стик нашої торгівлі з англійською. На керманшахському й гамаданському базарах висять переможні сині цукрові пакунки з етикетками Смілянської рафінарні.

Самі ж міста ніби стрибнули з цигаркової коробки, і над ними неблаганно подорожує ганебний місяць небачених розмірів і олеографічних кольорів.

— Сини Кіра й Дарія!

Це й досі—найулюбленіший заклик передовиць, пера іранських редакторів.

Для європейців перські міста живуть своїми руїнами.

Гамадан береже в собі останки старовинного міста Ек-Батани, згадуваного в рукописах, що мають по кілька тисяч років. Ек-Батана стоїть тепер у розкиданому камінні, де-інде раптом повстають кам'яні лави з розкидистими крилами й тяжкі вершники, що напіввиходять із скелі й руїн каміння, розкиданого далеко за новим, сучасним Гамаданом.

У місті галасує звичайний перський базар, кипить і шумує пересічне провінціяльне місто, і от саме від цього міста, від колишньої Ек-Батани, від'їжджає автомобіль.

Авто спиняється на дорозі, за кілька годин од Гамадану, там, де конає розпалене горно сонця. Поруч—скеля. На скелі Бісетун—дуже високо і в дуже небезпечному місці—вибито багато постатів, що запрожені у великий

візок. Це царі, полонені Дарієм. Напис:—Тут проходив великий Дарій, цар Персії зі своїм славним військом до Єгипту.

Царі везуть Дарія-переможця вже кілька десятиків століть. Кажуть, що тут працювали спеціально-привезені монгольські майстри. Вони висіли на цих скелях і били каміння, щоби лишити Дарієву велич.

З Керманшаху наш консул тов. Л. влаштував прогулянку до Таге-Бустану.

Незрівняно-чиста, прозора вода тече тут з гірських ручаїв. Просто в широкі басейни цієї води виходять відкриті арки печер, вирубаних у скелі. Під арками теж плюскоче вода і маленькі ручайки б'ють просто з-під землі. Під кожною аркою Таге-Бустана різьбляться постаті й барельєфи. Нарешті, під останньою аркою спинилася й застигла величезна кам'яна постать. Вершник прикипів до коня. Кінь двома своїми ногами застряг у стіні, а дві випростані й великими кам'яними стовпами стоять на каменю долівки. На вершникові панцер. Панцер спадає з коневої шиї. Дивно в'ється кам'яний плащ, і сагайдак із стрілами затиснуто в кам'яній руці. Головою я можу ледве дістати до кам'яного кінського живота. На обох стінах вирізьблено малюнки. Вершники скачуть на полювання, біжать слони й верблюди, тікають якісь невідомі кам'яні звірі й усе це теж застигло в кам'яному спокої. У камінні бігають жовті й чорні скорпійони та фаланги, булькоче тиха вода ручаїв, і туристи всіх націй лишають свої прізвища на камені стін. Тут є автографи за двісті п'ятдесят років.

За арками печер на нас уже чекає сухорлявий старий райят.

Коли ми виходимо, він обертається й швидко, ніби ящерка, відразу починає дертися вгору по гладенькому,

прямовисному камені. Гора висока. Він перемагає її просто неймовірно.

До цього привчили старого англійські туристи.

Адже приємно, вийшовши з печер Таге-Бустана, дістати відразу карколомний цирковий атракціон.

Англійці платять мало; вони не розкидають грошей на такі дрібниці; проте, чому своїх грошей не вичерпати для повноти вражень:

— Лізь вище! Вище!—кричить леді в білому, туристка-англійка, коли пальці в старого починають нервовіше шукати опори й ноги безсило обвисають у повітрі.

— Вище, старий!

Від цього „вище“ розбилися два його сини.

Вони так само привчалися „заробляти“ з туристів і обидва розбилися, виконуючи вимогу: „Лізь вище!“

У старого дрижать руки, проте він доходить верхівки. Він не зірветься, як сини: ті були ще молоді, а для нього це професія. Це його хліб.

Друга група туристів, що стоїть недалеко від нас: леді в білому, офіцер королівської армії і, нарешті, людина в чорному, що не вважає на жодну спеку.

Райят підходить до них, і я бачу, як сонце блищить на малій срібній монетці, що її він ховає в шапку. Сорок копійок. Така ціна його щоденному ризикуванню життям заради неодмінного туристського:

— Вище старий!

Бісетун, Таге-Бустан, міста Рей, Ек-Батана, Персеполіс живуть у застиглому камінні. Автомобіль, здається, їде не кілометрами, а крізь століття. На кожному фарсах¹ подорожі припадає якась старовинна пам'ятка, що осипається кам'яним порохом.

Музеїв немає.

¹ Перська міра віддалення, приблизно 7 км.

На всю Персію відкрито лише один музей міністерства освіти в Теграні. Там є кілька старовинних ваз і покладена в спирт голова гілянського бунтівника, скараного на горло вже після смерті, бо він ще раніш замерз в урмійських снігах. Це був чорнобородий лісовик Кучік-Хан.

Скарби лежать без числа, і їх ніхто не збирає.

Ще в Теграні, вертаючи з руїн міста Рей, ми одного разу побачили трьох чоловіка, що порпалися в ямі;

Консул запитав їх перською мовою:

— Що ви робите?

— Шукаємо.

— Чого саме ви шукаєте?

— Старовинного посуду.

— Чому ж то ви думаєте, що він саме тут?

— Коли Аллахові буде завгодно—ми й тут його знайдемо.

Вони викидали землю глиняним полумиском, копаючись в ямі, як кроти.

— Навіщо ж вам старовинний посуд?

— Є такий вірмен, що нам за нього, Інш-Алла¹, заплатить трохи грошей.

Невідомий вірмен, випадкове місце для шукань і, на решті, суджене це перське:

— Інш-Алла!

що його можна почути всюди і в усіх випадках життя—все це разом—методи перських розкопін.

Багато повезли до себе французи. Велика колекція є в самому Теграні, у перського громадянина Ганнібала, нащадка Пушкіна, службовця перса-негоціанта.

Нащадок Пушкіна, Ганнібал—мусульманин. Він має багато своїх спеціально-сходознавчих секретів, що він їх

¹ Дасть Аллах.

нікому не відкріє і ділиться тільки з другим мусульманином, чие ім'я Василь Кашін і чия професія—тегранський букініст.

Камінь старовини живе й сипле порох, шумують базари нових міст, верблюди йдуть тими самими шляхами, що йшли раніше й століття дивляться з перегрітих сонцем скель Ірану.

*

Керманшах доки що перетворився на базу. У ньому—кінець мого шляху до Багдаду, бо далі англійці й далі з червоним паспортом—не можна.

Автомобіль виходить на дорогу, щоби встрянути в змагання стовпів PAN і BP. Це реклами бензинних пунктів радянської Персазнафти й англійського „Бензин-Петроль“.

PAN і BP—головні чинники англо радянської торговельної ворожнечі. Стовпи—стрілки—по всьому шляху: від Теграну до самого месопотамського кордону. На всьому шляху до Багдаду. Автомобілі цим шляхом їдуть без перерви.

Автомобіль—це не лише споживач бензини. Він до того ж революційно-побутовий чинник.

Я бачив місто Шахпур,—колишній Казвін,—де весь старий—брудний і тісний—центр міста зруйновано, щоби дати шлях автомобілям.

На руїнах старої Персії виростає колоніально-торговельна лихоманка. Німці, французи, голяндці, італійці розгортають свої факторії, плینه на спинах караванів крам; з Персії висотують все, що можна, і кожен новий готель у перському місті, що на шляху в Багдад, чи в Бендер-Бушир—нова база висотувати гроші з іранців.

У цьому селищі, де нас тепер застигла спека, готелю немає. Ми лежимо покотом на земляній долівці чай-хане, вибравши привілейоване місце—над водяним сховищем, над абамбаром—і нам здається, що вода захована під нами, у льоху, може вже клекотіти, як окріп.

Вчора в Керманшаху, коли я дивився з вікна готелю, відкинувши калямкар, очманілим од сонця поглядом,—я бачив, як з будинку напроти вибіг якийсь англієць і без коркового шолому, лише накривши голову білою хусткою, збирався перебігти дорогу. Він упав майже одразу, добігши не далі, як до півшляху. Ввечері, коли ми вирушали, шофер розповів, що англієць помер за дві години. Помер від раптового соняшного удару, побувши під сонцем якихось півхвилини без корку на голові.

У Києві в ці часи Хрещатиком ідуть засмагли від доброго сонця тубільці. Білий рушник через плече ще краще підкреслює цю засмагість. Вони йдуть на Дніпровський пляж, затоплений у чагарнику, і вертають до міста найкращого в світі, так само, як тут найкращий—Іспаган.

Ні, краще тікати від цієї спеки, від оскаженілого термометру, що жене вгору своє живе срібло без усякого жалю.

Патефон кричить. Потім з патефону гавайська гітара грає „Пісню волзьких бурлаків“, У гітарі цієї чудернацький якийся м'який звук, а пісню грається повільно. Шофер-француз п'є з самісінької зупинки й підбадьорює себе якимись порошками. Пісок і сонце створюють якусь спеціальну „колоніальну“ нудоту і певний „підтропічний“ сум.

А може—просто ледарство від сонця й сумішки жовтого й синього кольорів з сірим туманом, що позастрагав десь у горах.

У Харкові розібрано за цей час Горбатий міст; від нових бетонних биків річка видається ще вужчою. Я живу на Черноглазівській, 3, і варто лише зійти на береги, щоби побачити непевні вогники по вікнах якихось прибережних хуторів нашої столиці. Майбутній міст закривають дошки, й річка під ними привабна, як усяка річка.

Біля Будинку Промисловости з широкого рівчака переможених пустирів вислизає самотній трамвайний ліхтар нової колії.

Вода Кури—темно-жовта й надто тяжка.

Недалеко від Верійського мосту, вона крутить колеса тифлійських сукновалень і миє сірій камінь чотириповерхових кам'яниць.

Хлопці тут купаються просто з вікон другого, третього поверху.

Вера, Авлабар, Мейдан вщерть насичені масними плямами літнього базару, лихоманково-гарячими фарбами мозаїки лазень і серпневою спекою, що від неї можна врятуватися тільки, сівши до вагону фюнікулера, щоб підвестись на гору Давида. Коли фюнікулер минає цвинтар на схилі й тягнеться вище за могилу Грибоедова, мій супутник, ніби продовжуючи давно почату розмову, каже:

— Ви їдете до Сванетії? О, надзвичайно цікаво, надзвичайно! Ви побачите там справжніх нащадків хрестоносців. Що? Так, так. Кольчуги... потім кривна помста... старовинні вежі... Сванети—високі й біляві. Вони подібні до німців.

На горі, частці Сололакського кряжу, сухого й глиняного, відкритого всім вітрам,—стоять духани.

Вони розташувалися так тісно, що одна огорожа ділить два духани, а галасливі оркестри всіх естрад сполучаються в єдину й цілком жахливу сумішку. Вітер мете сухий порох. Він лягає між сторінок кавказького екскурсійного poradника, що його доброзичливо розгорнув на столі супутник. Пісок шарудить і хрумтить поміж сторінок, а супутник урочисто вичитує єдиного абзаца про Сванетію:

— „Горді свани живуть у своїх вежах-замках серед вийняtkово-чудової природи“.

Поїзд Тифліс—Кутаїс одходить за п'ятнадцять годин, а за добу вже розхитаний кутаїський фаєтон рушає від вокзалу в порожні вулиці висхлого від спеки міста. Вулиці Кутаїса—запорошені й вузькі. Зморені візники й виснажені спекою коні стоять уздовж залізної огорожі зеленого міського садка. Трохи далі—б'ється й вищить на камінні Ріон.

Хлопець, що меланхолійно жбурляє з моста в воду камінці, не відриваючись од своєї роботи, радить негайно брати квитки на автомобіль для дальшої подорожі. Автомобіль цей—єдиний на весь Кутаїс—стоїть на дворі якогось будинку. Розгублені люди з пакунками, клумками й чамайданами оточують його з усіх боків. Автомобіль стоїть порожній, і тоді ми розуміємо, що висока, сухорлява людина у шкурятній прозодежі, яка гасає з крамниці до крамниці біля ріонського мосту—є саме шофер. Шофер шукає бензини. Бензини немає в усім місті.

Автомобіль лишається на дворі—непорушний і голодний, а ми лінійкою рушаємо через місто на шлях, що починається від стовпа з написом: „Военно Осетинская дорога“ йдемо далі, над берегом Ріона, поринаючи з другого боку в невимовно-зелені простори якогось надзвичайно-зеленого лісу. Надміру сповнена людьми лінійка стуго-

нить по камінні, високі колеса підстрибують, і подорожні заводять неодмінну, довгу розмову, що точиться серед випадково й несподівано поєднаних супутників впродовж багатьох кілометрів нескінченними годинами. Візник Коста, худорлявий і високий, з тичками соняшно-рудих вусів, балянсує, стоячи на голоблі, бо на лінійці він стільки насадовив, що йому там і місця не лишилося.

Молодий грузин-учитель вертає з Кутаїсу до свого, розташованого десь на верхів'ї гори, села Лечхумського повіту.

— Яка сила силенна роботи,—каже він,—і як мало ще людей!

— Людей? Та звідки ж у вас люди, скажіть на милість!..

У розмову вступив новий голос—високий сухий голос фельдшерової дружини, що їде в Алпана, до чоловіка.

— На-ці-я...

Вона протягає це тоном поєданого співчуття й при-вирства.

— Бу-ду-ють...

Тон зберігається той самий.

У вчителя починають нервоно стискуватись щелепи. Проте він стримує себе. Саме ця група руських на Кавказі—сільські фельдшери, руські вчителі, всі ті, хто розташувався на грузинській периферії—зберегли якнайкраще обличчя колонізаторів і монополістів - культуртрегерів. Коли раптом на села поточилася грузинська молодь з вищих шкіл—колишні монополісти заховалися в панцер непорушного недовір'я.

Учитель-лечхумець мовчить і становище рятує сам Коста. Він рівняє свою пару коней, свистить батогом у повітрі і раптом виплескує в прозелень Ріонської долини, в тепле, соняшне передвечір'я голосну, горлову

пісню, що сполучається з м'яким, теплим приспівом учителя з лечхумської гори. За хвилину до них приєднується старечий, розбитий голос дідуся, що сидить поруч; пісня нижеться, летить за Ріон, губляться позаду кілометри; минувши кілька селищ, лінійка порожнішає і поринає в вечір—задушний і темний, з далекими зірками, з тонким співом кущів і цокотінням цикад.

Коли широка соша Воєнно-Осетинської змінюється на вузьку стежку, що з-понад Ріону перебігає на вужчу й швидшу Ланджанурі—лінійка порожнішає зовсім, і вже самі ми в'їздимо до селища Орбелі.

Далі зникає всяка приступна для лінійки путь, лишається пересідати на коні та їхати верхи.

Вечір застає нас в Орбелі, у тісному й темному духані Ахуледіані. Крізь стіни, крізь зачинені двері й вікна рветься до кімнати безупинний гуркіт Ланджанурі, що падає з гірських снігів. Вона квапиться продертись крізь гори, з'єднатися з Ріоном. Ланджанурі пиниться, хвилі котять каміння, перестрибують одна одну і біжать далі, збиваючи білу, веселу піну.

Знову цокотять цикади в задушному повітрі.

У духані починає награвати катеринка. Мотив невідомий, але гучний і бурхливий. Вона довго бореться з людськими голосами, намагаючись пересилити їх, та дарма. Її тужний і скрипучий звук губиться в морі інших, що єднаються в безладний, але не менше голосний та бадьорий мотив. Ахуледіані частує гостей. Пісню зупиняє лише ранок, блискучий і росяний. Сині гори тремтять у вранішньому серпанку.

Коні стоять на дворі.

Колісного шляху далі немає.

За невеличким залізним мостом лишається мале повітове місто Цагері. Перед парканами панує зелений дріб'я-

зок листя окаяй, по дворах—переможні рожеві султани кукурудзи.

Далі від Цагері—вузький прохід між двох скель, що починає Нижню Сванетію. Розповідають, що на скелі над шляхом лише недавно стерся напис академіка Марра: „Далі цього місця—закону нема“.

Тепер нас до Горішньої Сванетії проводить Андро Квачадзе, секретар Земо-сванетського повіткому ВКП, і вже самі ці терміни: „секретар сванетського повіткому“, „виконком Сванетії“ кажуть багато нового.

У вузькій, здушеній двома скелями, ущелині захлинаються в скаженому гоні води Цхеніс-Цхалі, і сванська стежка в'ється неймовірно-вузькими карнізами, де сплеться камінь з-під кінських копит, зриваючись просто у водяну піну. Проте, місцеві мешканці й коні тримаються тут цілком спокійно. Шлях важчає лише взимку, і тоді трапляється, що з тонких гребнів гірських перевалів зриваються подорожні.

Андро Квачадзе в Тифлісі одержав призначення взимку. Поїзд, що ним він їхав, дійшов мінгрельського міста Зугдіді й спинився. Колія кінчалася тут. Коні провезли Квачадзе ще тридцять верстов, до селища Джварі, і стали. Далі шлях кінчався й для них. Взимку до Сванетії лишається одна лише стежка та й ту доводиться проходити пішки. За Джварі рівна мінгрельська долина стає перед суцільною гірською стіною, і в цій стіні шлях знаходить собі лише Інгур. От з його дороги й користуються взимку. Власне, людська стежка в'ється вище над Інгур метрів на п'ятдесят, а коли й на сто. Андро Квачадзе ввійшов у ці сванські ворота в січні місяці, коли треба перевіряти кожен крок, щоб не ступити замість стежки у безодню. Секретар повіткому пройшов до місця призначення сто тринадцять вкритих замети снігу й притиснутих до

скелі кілометрів. Він потрапив до Местії і „взявся до виконання обов'язків“. Робочі будні почались серед сотень давніх сванських веж, під сосняком, де ще незаймані ведмежі барлоги, і техніка, навіть, не зачепила цього водогону, що ось, саме тепер, біжить над нашими головами.

Один дерев'яний жолоб прикладений до другого, потім з ними з'єднано третій і ними тече вода з гірського ручая до сванської оселі.

Стежка біжить перед нами й раптом губиться у воді

І доки коні перерізають прудкий гін Цхеніс-Цхалі, що грузинською мовою саме й значить „Кінська Вода“, ми ступаємо на такий самий, як водогін, прадідівський міст, на гнучке плетиво гілок, що на двох дротах перекинута з берега на берег. Міст тремтить у повітрі, руки хочуть знайти підпору й зустрічають лише тоненький дріт. Міст завширшки вужчий за аршин, і його дроти прив'язані до стовпів обабіч. Коні перепливають поруч, і вода зносить їх, б'ючи об каміння, збиваючи тіло.

За трьома селищами—Лентехі, Чолурі, Лашхеті—є малий яроч, розмитий дощовими струмками.

Він же—стежка до гірського курорту.

Курорт зветься Муоші. Він є не що інше, як зелена площинка на високій горі. Крізь трав'яну зелень рвуться нарзанні джерела, радіоактивна вода, залізні й вапнякові води.

Дайте сюди дорогу, надішліть лікарів—і це буде найкращий і найцілющий курорт!

Тепер він має лише „нижнє-сванетське й лѣчхумське значення“. Хворі їдуть верхи. Курорт розташувався на височині 1.400 метрів. Тільки но зроблені будинки тхнуть сосною і в „курзалі“—у відкритій, дерев'яній альтанці б'є без упину нестримний і багатий струмінь нарзану.

Курортні будинки, ще зовсім без вікон, з рядами дверей до темних маленьких кімнат. Вечорами курортники

збираються до центральної альтанки. Високі свани й трохи нижчі, міцні лечхумці сідають у коло. У деяких, що надто кутаються в бурки та башлики — на щоках загрозливо міняються червоні плями, а груди їм рве на частки глибокий і жорстокий кашель. Їм потрібні чисте повітря та сцілющий „сгім“—„кисла вода“—так зветься тут нарзан.

З-під полону соснового остружжя звільняються два перші будинки з верандами й з вікнами, що в них переможно блищать на сонці засклені шибки.

„Курортне управління“ й курортна „амбулаторія“ вже розташувалися в одному із нових будинків.

Серпневі ночі на горі холодні і вікна кабінету,—перші вікна на весь курорт, — ковтають розкритими шибками цей холод до часу приймання. Тут скла покищо немає.

Вечері, повз будинок, до „кватир“, відрами заносять „сгім“ із джерела. Десяти будинкам на горі Лашхетського темі вистачає покищо одного лікаря та тієї сотні курортників, що приїздять сюди влітку. Двічі на тиждень, почтар із Цагері приганяє сюди нав'юченого поштою коня, і тоді „курортники“ курорту Муоші дізнаються з „свіжих“ газет про те, що трапилося в світі два тижні тому. І так само жене перед собою в'ючного коня лікар курорту, їдучи за сімдесят кілометрів до повітового центру Цагері по медикэменти для Муоші.

Із схилів Латпарського перевалу—курорт видається зовсім малою площинкою, розташованою далеко вниз. Латпарі має заввишки три тисячі метрів. Зелені альпійські луки, некрутий поступінний схід на гору, срібна стрічка Цхеніс Цхалі лишаються зовсім унизу. Віє сніжок. У середині серпня синіють од морозу руки, стигнуть замерзлі ноги, і доводиться, злазячи з коня, бігти, щоб розігрітися.

У проваллях стигне бруднуватими купами сніг, за голими, жовтими кряжами тримаються хмари, такими тяжкими

шматками, що,—здається,—можна під'їхати ближче й брати їх просто рукою. За місяць—у половині вересня—Латпері вже тоне під заметами снігу, відрізавши на п'ять місяців, аж до травня, Горішню Сванетію від Нижньої.

Коні перейшли перевальну стежку і з труднощами стали спускатися.

У дрібному соснячку сніг заступив дощ.

Коні ступали на мокрий, слизький камінь, хропли і майже котилися крутим, вертикальним спуском. Крізь густу, дощову сітку раптом заблимала стежка річки, й одразу визирнули дві купи чималих верж.

— Ушкуль та Калі!—вигукнув Квачадзе, перемагаючи вітер і дощ.

Мокрі й промерзлі наскрізь, скотилися ми з перевалу до Горішньої Сванетії.

Лікар Гіго Капанадзе перший збігає по уламках каміння до Інгура, і раптові бризки ранішньої, скаженої води вдаряють у наші обличчя. Над перевалом Латпарі віє сіра метелиця, а внизу, над сванськими вежами Кальського темі надходить стриманий, гірський серпневий ранок.

— Андро!—гукає лікар назустріч невисокій людині на кавалерійських ногах. Це і є наш супутник Андро Квачадзе.—Андро!—повторює він.—До Местія ми їдемо разом. У мене не вистачає ліків і мені конче потрібні гроші.

Група випадкових лікарєвих гостей,—ми вертаємо від Інгура до купи будинків і в квартирі лікаря Гіго знову знаходимо саморобний камін та ведмежу шкуру перед палахкотінням кількох сирих деревин. Тут, мабуть, точилися недавно вранішні, найрізноманітніші розмови. Коли річки з пальта біжать в окремі кімнаті, нікому не заважаючи, а тріскотнява сирих гілок у каміні робиться все

чутніша, коли дощ іде десь за стіною і вітер проходить понад будинком—настрій буває дуже добрий.

Шкура ведмежа—велика й приємна.

Лежимо ми—четверо змоклих і змерзлих гостей кальського лікаря, лежить поруч і сам наш хазяїн, лікар Капанадзе і ще кілька його, певно так саме, як і ми, випадкових гостей.

Лікар Капанадзе—мисливець.

Ось він злісно показує свою поламану рушницю. Взяв її з собою, коли востаннє пішов на ведмедя, а дорогою згадав, що вона за звичкою начинена дробом. Зламав рушницю й повернув додому. Ходив з одним із місцевих сванів, а той, навіть, ножа з собою не бере, крім рушниці—нічого. От і та шкура, що на ній вилискує зараз вогник каміну, теж належала одній із жертв цього мисливця—свана.

Гілки в каміні тріщать ще голосніше. До розмови долучається високий, кремезний тов. Топурідзе, що закінчив уже свою роботу в Сванетії і завтра їде на Латпарі. Тов. Топурідзе—доцент тифліського університету. Він лінгвіст і вивчав тут сванську мову.

— Уявіть. У п'ятнадцятитисячного народу—зовсім окрема мова. І нарід ніколи не мав свого письменства. Так і жили. Обходилися особистими розмовами і в знаках для письма ніколи й потреби не відчували!

Тепер 22 сванські школи ведуть навчання грузинською мовою.

Розмова триває довго. Гілки в каміні дотлівають, викидають щораз коротші язички. Лікар Гіго Капанадзе в своєму кабінеті поруч починає приймати хорих перед від'їздом. Перші хорі збираються за хаткою, що, як і решта хат, складена з чорних шарів шиферного каміння. Вони стоять на дворі, принісши до лікаря свої одверті

й гнійні хвороби. Очі, роз'їдені димом, червоніють трахомою.

Дим і от іще білий сніг, суцільна сніжна пелена сванської зими, зробили трахому національною ознакою.

Свани ходять до лікаря боязко.

Одна дівчина, йдучи на операцію, наказувала вдома, що коли вона помре під ножем, родина повинна лікареві помститися за давнім сванським звичаєм. Своєю кров'ю він повинен заплатити за кров дівчини.

Добре, що операція зійшла гаразд.

Лікар Гіго Капанадзе вирушає разом з нами.

Горішній Ингур біжить точнісінько так, як „Кінська Вода“ до перевалу. Кожне селище, кожне „темі“ відокремлене одне від одного перевалами. Местійський перевал, Мазерський перевал. Крізь ліс, що розрісся по цій стіні, в'ється вузька сванська стежка, і коні переступають копитами через вузлувате коріння розложистих дерев обабіч. Вони деруться крізь настирливі краплі єдиного, безкрайнього, тижневого дощу.

— Темі Мазер!

І знову крізь дощ вилискують вежі, складені з величезного каміння, вщерть прокурені димом сторічних осель. До кожної вежі,—квадратного притулку галасливих птиць,—ліпиться двоповерховий сванський будинок з нагромаджених і нічим не поєднаних уламків шиферу. На гірських схилах, на лисинах, що поміж невисоких ялин та сосен—невеликі площинки полів. Це літо в Мазері, як і в решті сванських темі, було погане. Ввесь час ішли дощі, воли в'язли в мокрій глині, сван лягав спати ввечері, повернувшись з свого поля, а на ранок бачив, що це поле само прийшло до нього,—землю всю змило дощем; купи чорного бруду громадилися під вікнами, а на схилах був вимитий камінь і дощові патьоки.

Свани в Мазері знайшли один вихід. Вони згадали старі закони. Понад сто років—свани християни, проте досі святкують три дні на тиждень, запозичивши п'ятницю у мусульман, суботу—у даг-чуфут—гірських євреїв, неділю чесно відзначаючи по-християнському. А щоліта до цих свят додається ще й четвертий день. Свани святкують кожного літнього тижня ще й четвертий день—понеділок, присвячуючи його, за якимись старовинними звичаями, місяцеві. Через вимушене неробство занепадає сільське господарство. Свани в Мазері вийшли на молебінь. У полі, за селом, вони довго сперечалися про причини „кари божої“. Причини встановлено дуже швидко: — Адже цілком ясно, що дощі йшли лише через те, що свани перестали уважно ставитись до свят!

Мазерці знову почали акуратно кидати працю на п'ятницю, суботу, неділю й (справа ж була влітку) на понеділок.

У Местійському темі свани вирішили, що бог потребує жертви. В невеликих загородах перед будинками закурилася арака, в дерев'яних, виставлених просто на шлях, ночвах з жолобом потекло крізь воду чисте зерно, що мало піти на каламутну сванську горілку. По хатах, на димних вогнищах, пекли коржик з овечим сиром, і потім усі селяни, дощовим ранком, вийшли на поле з глечиками араки й коржиками в руках.

На полі,—як і мазерці—слухали молебінь. Потім урочисто підносили до неба „жертви“—араку й печиво; далі тут же посідали на землю, просто на змоклі, глиняні ковбані, попоїли коржик й випили всю, принесену з собою, араку.

Не допомогло й це, і невгамовний дощ проводив нас до самої Местії. Тут почало випогоджуватися. За вежами змоклого Мулаху визначився міцний, дерев'яний міст че-

рез малу, піняву Тюїбрі, що мчить просто до Інгуру; далі—чималий двоповерховий будинок і... радіо-щогли.

Одна щогла—на церковній дзвіниці; друга—на новому виконкомівському будинку. В одній з великих кімнат цього будинку розташувався „Клуб повітових робітників Земо-Сванетського повіту“. На стінах—старий плякат Доброхему з Керзоном, плякат товариства протипожежних виробів „ВЗОК“ і, нарешті, заклик до дня боротьби з сухотами: „Будуйте міста садки“. Це гасло тут найдивніше. Крізь вікно підносять снігові шапки Тетнульт, Дих-Тау, Лапла; на зелених схилах, уздовж двосотверстової стежки розляглася Сванетія серед сосняків, ведмежих барлогів, а плякат запрошує: будуйте міста-садки!

Вечері у клубі грають у шашки та в свою особливу гру „нарди“—виконкомівці, укомівці й поштовики. Дерев'яні кругляші, замість чорненьких кісток, пересуваються на трикутниках. Гучномовець мовчить. Він чекає на техніка, бо тут ще не навчилися лікувати радіо. Коли гучномовець у клубі заговорив уперше, кілька дідусів, у один голос, ображено заявили:

— Ще в залі старого князя така труба грала.

Старі вирішили, що виконком намагається розважити їх звичайним грамофоном, лише для омани нагромадивши ці дроти й антени.

Антенa все ж спантеличувала.

Вирішили спробувати. Треба було лише дізнатися, чи справді потрібні щогли, встановлені на дзвіниці.

На другий ранок хтось намагався злізти на щоглу, встановлену на дзвіниці, але подивившись угору—зліз. Цього не помітили, як не помітили згодом і того, як літній сван, яхидно переривав дріт антени просто під самим виконкомівським вікном. І тому Навер'яні, голова виконкому ввечері підійшов до блискучо-чорної коробки

радіоприймача цілком спокійно й певно. Він повернув регулятора. Заля чекала.

Гучномовець мовчав.

Сильвестр Навер'яні знову взявся до регуляторів. Порізану антену виявлено лише другого дня.

І тоді, коли свани почули з труби знайомий голос Філіпа Махарадзе, голови ЦВК Грузії, який нещодавно був у Сванетії — вони остаточно переконалися, що їх не одурено і що вони справді чують слова просто з Тифлісу.

Поруч антени й перших нових будинків доживають свої дні одвічні сванські оселі. Зайшовши до такого будинку, — спершу ми не побачили нічого. Потім миготить перший кволий вогник розкладеного посеред кімнати вогнища і їдкий дим ударає в вічі. По всіх чотирьох стінах кімнати влаштовано стайні й узимку тут, ніколи не виходячи на повітря, стоять: біля одної стіни — воли, біля другої — коні, далі — вівці, барани, свині, кури. Перед стайнями — довгий піл. Тут спить родина і посеред кімнати з вересня до травня, ніколи не згасаючи, горить вогонь. Чорний, густий дим в'ється під стелею і їсть очі. Дим не має виходу звідси. Він осідає грубим, чорним шаром на стелю, на долівку, на посуд і на людей. Зі стелі висять гачки й на гачках — м'ясо. За зиму воно тут само природно закопчується.

На гачках, зі стелі висять і кошики з овечим сиром і вся решта продуктів сванської родини. Лише для огидного, каламутного сванського самогону — араки зроблено окремі шафи.

За двадцять хвилин, роз'їдені димом очі відмовляються щось бачити. Навіть на дворі на довго неможна їх розплющити. Сванська ж родина живе так вісім місяців на рік.

У кімнаті верхнього поверху — так званій „літній“ — розташовано речі домашнього побуту. Це — видовбаний у цілому дереві посуд, кам'яні ступи й товкачі. І тут же, біля стіни, сванський плуг: великий дерев'яний стовбур, де замість лемеша, гостро обточений кінець. Тут же, на другому поверсі — сінник. Зв'язаними, покладеними з самої землі дошками, просто сюди заїздять воли з навантаженими сіном саньми. Коліс Земо-Сванетія іще не знає. Взимку — їздити по схилах не можна. Влітку — їздять на полозках. У долівці сінника — дірки. Крізь них викидають просто до зимового помешкання сіно худобі. На цьому ж холодному сіннику має жити сванка в ті дні, коли вона за повір'ям „нечиста“. Тоді до неї ніхто не має права приторкнутися. Їй приносять їжу, не торкаючись посуду, що з нього вона їсть. Хліб кидають, як собаці.

Три перші нові будинки обіцяють смерть багатьом уламкам сванського тисячолітнього побуту.

За п'ять днів із Местії час виїздити. За Бечойським перевалом, у темі Бечо, кількість вез меншає. Серед селища — новенька й чиста хатка. Андро Квачадзе стрибає з сідла перший, і наших коней прив'язано до веранди.

— Гамарджоба! — вітається Андро з господарем і на веранді хатки з'являється присадкувата людина в чорній рясі, місцевий піп, коваль та слюсар — о. Герман.

Він приїхав сюди — вчителювати до місцевої ремісничої школи. Тут він одружився з попівною. Старий піп, умираючи, передав сан, за місцевими звичаями, чоловікові своєї дочки. Вчитель Герман перетворився на попа Германа. Він лишив школу, вдяг рясу, почав підковувати сванських коней, лагодити будівлі й майструвати. Тепер його вже ніщо не тримає в цій старенькій, чорній рясі,

проте з'явилася вже якась життєва інертність; Герман живе в Бечо, править служби, набиває підкови й полює на горах, де багато вовків, трапляються ведмеді й вештається безліч дрібного звіря.

Частуючи нас чаєм, він раптом каже:

— Я зараз повернуся! — і збігає з ганку.

Ми бачимо, як унизу, на дворі, його чекає сван з конем. По кількох словах о. Герман і сван в'яжуть коня до спеціального стовпа, і о. Герман лагодить йому підкову. Незабаром він приходиться до нас.

— Це сван, з Ладжерсі, — каже він. — Ви там будете взавтра. Заїдьте до Бі-Мурзи. Цікава людина.

Він ставить блюдечко на пальці, кусає цукор, п'є чай і знову, повільно, голосом, що трохи ховається в чималу чорну бороду, оповідає:

— Тепер він живе в новому будинку. — Бі-Мурза. Ви побачите його. Будинок, власне, князів Дадешкеліяні, що колись були можновладними господарями всієї нашої Земо-Сванетії. Бі-Мурза живе там недавно. Справа в кривній помсті. Між князями та родиною старого Бі Мурзи виникла кривна ворожнеча. Князь Тенгіз Дадешкеліяні забив чотирьох синів Бі-Мурзи, а родина Бі-Мурзи забила трьох синів Дадешкеліяні.

З революцією Тенгіз утік із Сванетії. Два роки тому свани темі Ецєрі довідалися, що Тенгіз має вернутися до себе. Він мав вертати з Мінгрелії, з Джварі.

Саме тоді молодший, останній син Бі-Мурзи, що служив у міліції Горішньої Сванетії, проводив до Джварі когось з членів грузинського уряду, що відвідав був Местію. Трапилося так, що до Джварі з'їхалися водночас князь Тенгіз і молодший Бі-Мурза. Тенгіз та кілька озброєних осетинів, ввечері першого ж дня, наскочили на Бі-Мурзу. та вбити його не пощастило.

Бі-Мурза був тільки обеззброєний.

Хлопець дістав наган. У ньому була єдина куля. З цим наганом, він підійшов до будинку, де Тенгіз та осетини заливали денну невдачу аракою й мінгрельським. Бі-Мурза випустив у вікно свою єдину кулю.

Тенгіз Дадешкеліяні був забитий на смерть. Міліціонер сванетської міліції, Бі-Мурза, верхи вискочив з джварської рівнини й, пустивши коня в галоп, приїхав у Ладдерсі, до батька. Цвяхи з дверей старого дадешкеліянівського будинку було вийнято. У будинку оселилися Бі-Мурза з сином.

Поради о. Германа ми послухалися.

Ідучи через Ладдерсі, ми переїхали зелену просторінь заливних луків і спинилися під дикими грушками невеликого двору. Над дверями чистенького будинку прибиті тур'ячі роги. З дверей вийшов невисокий, міцний дідок.

Це й був старий Бі-Мурза.

Коли він підійшов до нас і почав частувати дикими грушками з трьох дерев перед ганком, ми побачили в нього, на грудях, значок грузинського ЦВК.

О. Герман доливає чай так гостинно, що для дальших шклянок просто не лишається місця. Проте за кожною новою шклянкою, він одшукує нові теми. Під оповідання про кривну помсту він ставить кінцеву ризку:

— Саме недавно робили деякі підсумки. Від куль кривників за п'ять років загинуло шістьсот молодих і здорових чоловіків-сванів. Не забувайте, що в нації взагалі зараз лише 15.000 представників. Що правда, за два останні роки забитих кривників було лише 40.

Вертати в змоклі завулки сванських гір од гостинної пари з самовару господаря — не дуже велика спокуса. Чай ллється безугавним і теплим струмком.

З кривної помсти о. Герман перестрибує на похорон, на той час, коли відзасідав уже медіаторський (посередницький) суд, коли присуджено вже „цор“¹ за „ліцврі“².

Дванадцять медіаторів од убивці й тринадцять від забитого встановлюють „цор“.

Доросла людина варта близько тисячі карбованців.

Але похорон вартий ще дорогше.

— Ви бачили, як у нас ховають? — питає Герман.

Саме перед виїздом із Местії ми натрапили на великий похорон. Похід ішов ховати стару сванську бабусю. Вона втопилася в нарзанному джерелі 14 серпня. Местійський нарзан б'є з-під землі сильним струмком і, щоб він не губився, розтікаючись на землі,—перед ним закопано діжку. На селі було свято. Свани пили араку й бабуся-небіжчиця не могла собі відмовити, щоби не випить з усіма. П'яна, вона пішла до джерела просвіжитись нарзаном. Вона впала так само рівно, як і стояла перед діжкою. З діжки нарзанної води вистромилися самі ноги й підтоптані підошви бабусиних чувяків визирали так до самого ранку.

У день похорону в родині померлої готувалося все, чого тільки не було в чорній, шиферній хаті. Арака, чурек, овечий сир, харчо — все повинно бути знищене над могилою покійниці.

— Це ще не все,— каже о. Герман.— Це тільки завдаток. Аванс, так би мовити. Адже це лише сам похорон, а все темі гулятиме добре лише на поминках, аж через рік.

Давній звичай наказує сванові, що треба робити й скільки грошей треба витратити, ховаючи свого небіжчика, щоб не набратися сорому перед цілим темі.

¹ Викуп. ² Помства .

— О коли б не було в Сванетії мерців, може б вона була зовсім багатою країною.

Тяжко повірити, що похорон може відограти таку роль в добробуті цілої країни. Він украй спустошує і без того бідне сванське господарство. Коли протягом цілого року сванська родина проживає якихось 200-300 крб., то кожен похорон і поминки обходяться цій родині в 1200 крб., коли ховають дорослого й 700-800 крб., коли померла дитина. Ріжуть усю худобу, проїдають і пропивають увесь урожай. П'ють темну, жовту араку з кукурудзяних зерен. На похороні гуляє все темі, але воно знає, що головніша частина буде наступного року, коли сван добре підготується, щоб як слід згадати пам'ять померлого. Бо ж ні в кого з сванів не буває майна на таку суму відразу.

Крізь дерев'яні вирізьблені колонки веранди видко, як вилискують два білі зуби високої гори Ушба. О. Герман кидається від теми до теми, вихоплює їх із своєї розложистої, чорної бороди й викладає перед нами:

— Сван вирішив одружитись. Посватався. Добре, коли батько дівчини дає згоду. Тоді все просто: виплачується вівцями, баранами й грішми належний посаг. Удається викрадання. Лишається повінчатись і розписатися у виконкомівському ЗАГС'і і край. Складніше, коли батько не погоджується.

Тоді сванський Ромео підходить до будинку коханої й кидає у вікно, загорнену в три карбованці, кулю.

Це вже виклик.

— Або приймуть три карбованці на завдаток про шлюбний посаг, або куля оголосить кривну помсту всій родині невдалої нареченої.

У Кальському темі нещодавно трапилося таке:

Молодий сван, син місцевого духанщика, закохався в дочку одного з своїх земляків. Проте, шлюб між ними був неможливий. Дівчина була засватана.

Духанщиків син викрав кохану.

Проте, повноти родинного щастя він не зазнав, його кохану, вже вагітну, забрав її колишній наречений, що вчинив наскок із дванадцятьма озброєними сванами. До того ж, цей колишній наречений вважав себе за ображеного. Він скликав посередницький суд. Медіатори визнали всі його права. За все розплатився кальський духанщик. Він сплатив позовникові за свого сина — шестеро волів, дві корови, багато овець і триста карбованців грішми.

Це й був сумний кінець кальського роману.

Трохи раніше перед цим до Местія приїхав новий лікар. Закохавшись в одну з місцевих сванок, лікар так само мав її спершу викрасти, щоб потім записатися в ЗАГСі.

Бечойський чай о. Германа вже не знаходить собі місця. Треба вирушати далі. За Бечо сванські вежі зникають. Починається стара, дадешкеліянівська частина Горішньої Сванетії, що заступає Сванетію Цільну. Тут князі зруйнували фортеці окремих сванських родин, і от уже темі Ецєрі складається лише з нагромаджень чорного шиферу — сванських будинків. В Ецєрському темі, є мале село Іпарі, що з нього походить сван Бідзіна Пірвелі.

Історія ж кривної ворожнечі між Бідзіна Пірвелі й Сильвестром Навер'яні, — це власне історія сванської революції.

Гімназію вони обидва кінчали разом — Сильвестр і Пірвелі. З Тифліської гімназії сван з темі Мулах-Навер'яні і сван з темі Ецєрі — Первелі так само разом поїхали до Москви й вступили на медичний факультет. Студентами їх захопив Лютий, і вони негайно вирішили повернутися на батьківщину.

Тут і почалися розходження між земляками. Навер'яні вертав у гори більшовиком, а Пірвелі був меншовик.

Десять тисяч метрів стіною сванських гір була революція, Сванетії ж вона не торкнулася аж до 1921 року. Коли ж 21 року в Грузії було встановлено радянську республіку, Сильвестр Навер'яні зібрав у селі Мулах революційний комітет, оголосив Сванетію радянською і вже, як голова Вільно-Сванетського ревкому, поїхав до Тифлісу по інструкції й по допомогу.

Вертав він звідти разом із кількома сванами й невеликим червоноармійським загonom під команду Прохорова.

Розвідка повідомила, що свани настроєні якнайкраще. Група просувалася сміливо далі й доходила вже скель Сурмулуаш. Скелі Сурмулуаш — це страшна річ. Над піваршинною сванською стежною, приклеєною до стометрової скелі, низько нависли кам'яні глиби, що не пускають проїхати під ними, навіть, вершника. Доводиться злазити з коня, знімати сідло і йти. З одного боку — камінь, над головою — камінь і внизу — просто на сто метрів під стежною, реве Інгур.

Тут то й залунали постріли в Прохорівський загін.

Навер'яні розповідає тепер, як падали люди із скелі вниз, просто в Інгурові хвилі, і ще й тепер він не може не спинитись, розповідаючи тяжким, приглушеним голосом, як легко поранений Прохоров, не зумівши затриматись на слизькому вузькому камені, зірвався просто вниз, і його скривавлене тіло враз розніс на шматки Інгур, розбивши об каміння голову, на мить вибивши на білі хвилі краплі червоної піни, в скаженому гоні закружлявши шматки одягу й розірваний труп.

З усього прохорівського загону тільки Навер'яні та двоє з місцевих сванів зуміли по камінні спуститися вниз і просто по-над Інгуром добратися до себе, в Мулах.

Команду до розстрілу подав Бідзіна Пірвелі.

Як тільки Навер'яні, утворивши ревком, вирушив до Тифлісу, Пірвелі зняв скажену агітацію. Він запевняв, що руські більшовики, тікаючи з Росії, хочуть перетворити Сванетію на свій останній притулок; що Грузія лишається меншовицькою, а Навер'яні — запроданець і провокатор. Неспокуючених на політиці сванів — запевнити було не тяжко. Постріли ецерців Пірвелі залунали в скелях Сурмулуаш.

Навер'яні та Пірвелі були не лише членами своїх партій, не лише колишніми студентами медичного факультету. Непереборне атавістичне почуття зробило з них кривних ворогів. Така сама запекла, кривна ворожнеча встановилася поміж сванів села Мулах та села Іпарі.

Вежа родини Навер'яні нічим не відрізнялася від решти веж, розкиданих навкруги. Та сама темрява, ті самі ж старі, запліснявілі стіни, вузькі щілини для рушниць, замість вікон і сходи — зарубки в стовбурі чималого дерева. В цій вежі Сильвестр Навер'яні, комуніст, студент і сван просидів два роки. Два роки, протягом яких не можна було випустити з рук рушницю, доводилося весь час пильнувати ворога й чесно переживати всі неминучі й романтичні подробиці, що супроводять кривну помсту. Тут були й підозрілі шуми під вежею, і постріли за поворотом каменястої стежки, і труп Сильвестрового товариша, комсомольця, забитого підчас бійки між Навер'яні та Пірвелі.

Все це скінчилося лише 1923 року.

Тисяча озброєних сванів пішли були за Пірвелі: —

— На Кутаїс!

Пірвелі обіцяв їм також і перемогу над Москвою.

Сумний кінець цієї „лечхумської кампанії“, що прийшов на гребні однієї з цагерійських гір, підчас першої ж бійки

між сванами й лечхумцями, остаточно знищив усякий авторитет Пірвелі.

Навер'яні вийшов із своєї вежі, у Местії зібрався новий Ревком, і Сильвестр поїхав до ЦК, у Тифліс.

— Ваше прізвище?— запитали його в оргрозподі.— Навер'яні.— Вас давно виключено. Адже протягом двох років ви не сплачували членських внесків.

Тепер з Сильвестра Навер'яні не належить жодних боргів. Він заносить членські внески цілком акуратно й ретельно головує в Местії, в Земо-Сванетському повітовому виконкомі.

— Ось вежа Пірвелі,— показує нам провідник. Ми проїздимо далі. Ночівля буде в селищі Лахамулі.

Інгур скажено падає вниз, і за його спуском, поступінно знижується стежка. Простим оком можна помітити, як суцільний сосняк та ялини заступають лавро-вишні й рододендрони.

Дивне листя на цих деревах. У ньому єсть якась підкреслена, надмірна соковитість і пухкість. Колір же остільки зелений, що,—здається,—дощ з цього листя може крапати тільки позеленілими краплями, змиваючи якусь фарбу.

У Лахамулі, в хаті місцевого вчителя, висять поперше два зовсім неодмінних портрети: іконописний Шота Руставелі. У нього шапка з пір'їною, худе й смугляве лице. На другій стіні— лубочна цариця Тамара з короною і гаряче-жовтим кольором шкури, що його тільки й може дати фарба тифліських лубків. Під Шотою висить стара шабля, хоча старий вчитель зовсім не войовничої вдачі. Він тільки надто закоханий у прислів'я і ниже їх доречі й не доречі, одне за одним, десяток приказок на кожную фразу.

Вчитель дає нам вечерю, приносить овечий сир і погордливо додає:

— Більше ніхто в нашому селі не взяв би сир до рук.

І на наше здивування, він відповідає:

— „Ти зняв сир?“ — це ж для свана найбільша образа.
Сир це справа жіноча...

Він приносить найкращу постіль, стеле її на ліжка. Постіль узято з великої, залізної скрині, що стоїть у кімнаті, де четверо дітей сплять разом, на брудному ганчір'ї, де власне ліжко хазяїнове закидано якимось сірим дрантям; вчитель розстилає гостям найкраще, що є в нього в хаті й розповідає про овечий сир, що коло нього належить поратися жінці, і про сито, що коли ним накрита дитину -- вона більше не ростиме.

*

Сам „Лісотрест“ розташувався за кілька кілометрів далі, в селищі Хаїші. Тут, Інгуром проходить, лише „сплав лісу“.

Сплав стремить скаженою водою з верхівів річки, де рубають дерева. Їх в'яжуть у плоти й віддають на воду. Хвилі підхоплюють дерево, несуть його, б'ючи об гостре каміння, ніби випробовуючи його витривалість. Над половину лісу не доходить зовсім, решта випливає в спокійний, мінгрельський Інгур вщерть розбитими, виснаженими, ні до чого непридатними деревинами. Між Лахамулі та Хаїші працюють сапери. Вони прокладають дерев'яні містки, замість сплетених з гілля і покладених на дроти непевних сванських містків-килимів. Вони також поширюють стежку. У скелі вибивають дірки, закладають динаміт, до дірки біжить сапер, запалюючи бікфордів шнур. Лунають вибухи, і кам'яної скелі меншає на аршин біля стежки. В одному місці від надмірної порції динаміту скелю висадило разом зі стежкою до Інгура. Так і зараз: на горі порожнеча, заповнена містком, а внизу: шматок скелі, шматок стежки

Просто до скелі прибито й саперську стінгазету.

Як знати,— може скоріше, ніж ми думаємо — цим же шляхом зуміє проїхати до Сванетії перше авто, а там і перший трактор. Докищо — основа сванської механізації, перша друкарська машинка, завезена на кінському в'юкові до Местійського виконкому. За стіною кімнати, де стоїть машинка, можна чути, як методично,— раз-по-раз, з акуратною перервою на три хвилини,— б'є перша сванська друкарниця черговий клявиш першої в Сванетії машинки.

На подвір'ї тієї хати, що біля самісінького в'їзду до Хаїші, працює „молотарка“. Двоє волів тягають по зерні, розсипаному на дворі, велику, обтесану дошку. На дошці, для ваги, сидить уся родина — троє старшеньких дітей і, навіть, колиска з маленьким.

Далі „Лісотрест“ і напроти — духан „Іверія“.

Звідси один день їзди по Дварі.

На дорозі — надмірно густі й повнокровні пахощі субтропічного лісу. Розпалені сонцем скелі розсипаються білим кам'яним дріб'язком. Внизу — зовсім червона вода якоїсь річки без назви.

Переліски рододендронів чергуються з ліліпутними пальмами-самшитами.

Потім раптом, просто з-за листя рододендронів та лавровишні — гаряче небо, незакриті жодними горами обрії й широкі, спокійні плеса Інгура. Гірська стіна з вузенкими ворітьми лишається позаду, коні спускаються до Мінгрелії, і в Джварі на нас чекає перша ознака незаперечної культури — величезний „диліжанс“ з необмеженою кількістю місць і четвіркою коней, що по-геройському відважилися перемагати всі водяні ковбані, що є на шляху між Джварі й Зугдіді.

З-поза ситцевого запинала циркового шапіто, розташованого на зугдідському майдані, доходять уривки виснаженої оркестри. Невідомий барабанщик, що йде вулицею

у власних справах, підбадьорює себе власним барабаном. На тротуарах і по дворах вистромилися перші великі й лапасті пальми. Червоні, сині й жовті квіти не мають півтонів, і диліжанс додає сюди свій гуркіт, ніби за всією цією зугдідською партитурою йому саме зараз належить виступати.

По вулицях накидане каміння.

Пам'ятник у сквері поставлений невідомо кому, і в зугдідських старожилів, щодо цього, кожен має свої особисті переконання.

За сім верстов од міста — вокзал.

Звідси виходить тихий і сумирний, зовсім хатній поїзд. Він має три пасажирські вагони і вантажені лісом плятформи. Від двох дзвінків він набуває ходи недільної прогулянки.

З вагона можна вийти, піти поруч поїзда й сісти знову, проїжджаючи одне суцільне мінгрельське село, що якось незрозуміло поділене на селища, на райони, має окремі назви, а справді — тягнеться без перерви: поле, хати й дві пальми перед кожною з хат.

Меріемпул-порт

В каюті пахне гасом і кавою.

Капітани,— їх двоє,— п'ють каву й стривожено дивляться на Лебедева.

— Отже,— ми стоятимемо...— говорить старий, сивий і маленький турок, англійською мовою.

— Аж доки не зійде крига й ми вас не відремонтуємо.— Лебедів упертий і непохитний.

І справді, вантажити „Караван“ немає жодної змоги. Ця стара турецька руїна прийшла по вугіль, вгрузла в кригу, знесилена, поламана вщент, знеможена й нікчемна. Перед нею щонайменше — два місяці стояння тут, у засніженому порті, й уже тридцять чотири чоловіка екіпажу,— турки й левантійці,— наїжившись од небаченого морозу, з подивом озираючись на безкраї сніги й припорошені естокади, розпитують про місто, готелі й жінок. Навіть старший капітан, щось середнє на вигляд між патріярхом і піратом, дідуган на прізвище Ісмаїл-Рагім-бей, зсовуючи на потилицю недозволену вдома й одягнену біля чужих берегів червону феску, нотує на папері справа наліво турецькими літерами чуже й дивне слово:

— С-е-л-ь б-у-д о-т-ел...

А другий капітан, високий блондин, кремезний і блакитноокий, що вже зовсім до турецького його походження не пасує, питає, червоніючи й плутаючись:

— Is in Mariampool a good girls?

— Чи є в Маріюполі добрі дівчата.

„Меріемпул“ у нього звучить точнісінько так, як от порт-Ліверпул саме, як місто біля моря, що є найперше порт, а потім уже місто, заводи й решта інших деталей.

Отже пароплав став, пришвартувався до білого, крижаного берега й приготувався завести свій майбутній двохмісячний побут. Тепер наша кава парує на пригвинченому столі; стільці також застигли міцно на своїх місцях, лампи на стіні,—тяжкі бронзові лампи,—розповсюджують бридкі пахощі гасу, і звідусіль, з усіх кутків „салону“ йде в наступ буйний бруд, звалені ліжка й розкидане ганчір'я. На фотографіях по стінах — „Karlan“ в інших портах. Тут — Золотий Ріг і мінарети Стамбула. Потім є квартали білих будинків, пальми, порт-Олександретта, — Сірія. Капітан напевне відшукає й тут маріюпольського фотографа, і незабаром додасться на стіні нову фотографію: стара розхитана кальоша, старий вантажний пароплав, що його вже не можна вантажити,— в снігах, замерзлий, у кризі. Пароплавом гуляє вітер, всяке ogrівання переможене січневим морозом, турки й левантійці туляться в своєму темному й неможливо брудному кубрикові, а капітани мовчать, п'ють каву й збираються до міста.

Управління капітана порту рипить під морозним вітром, двоповерховий дощатий корпус, вузький і ніби витягнутий зсередини пароплаву, вкрився тонкою шкуркою снігу; всередині люди в шкуряних лоцманських шапках і морських плащах; жовта пастка мідяного пароплавного рупора спускається згори й кричить:

— „Соломбада“ дає сигнали. Є радіо з „Макарова“.

„Асистенто де капітано де порто“,— так він принаймні знайомиться з усіма капітанами,— помічник портового капітану Василь Лебедів знову зав'язує шапку і застібує плаща, питаючи в рупор:

— Що передає „Макаров“ ?

ПП 19 6 3.

У порті кричить сирена, за білими просторами криги нічого не видно, і радіо, одержане з льодоколу „Макаров“, визначає: — „Коло Маріюполя-порта — крига суцільним покровом з ополонками“. Невеличкий льодолом „Соломбала“ веде за собою англійський пароплав „Nampstead“ і Лебедів мав зустріти його на третій естокаді, де тече білий струмінь соли для далекого сходу.

Щотижня зустрічає й випроводжає Василь Лебедів чужі пароплави, говорить з капітанами уривками всіх можливих мов, п'є ром і каву, палить сигаретки й міцний кепстен. Василь Лебедів знає, де дістати найкращу дівчину в Стамбулі і як пахнуть припортові марсельські вулиці, він знає, як блищать ножі в Сан-Паулі в Гамбурзі й чим вітають африканські й азійські портові затоки. Василь Лебедів ніколи не виїздив із Маріюполя.

Тепер порт майже порожній. Біля п'ятої естокади стоїть „грек“ „K. Liros“, беручи каустичну соду; він довантажуються й готується йти назад. Його поведе крізь лід величезний льодолом „Лідтке“. Далі від „K. Liros“ стоїть „Кареан“, що нічого не може брати й лише мерзне пришвартований до Маріюпільської криги. Йде „Nampstead“. Біля берега — три закордони, три своїх уклади життя, три викінчені й різні побутові організми. „Меріемпул-порт“ для них випадок, ще одна назва в цілому спискові інших. У греків і турків п'ють каву, в англійців — ром, джин і віскі, й усі палять сигаретки та люльки. Неймовірні

вітри, солоні й гіркі вітри непереможної згаги подорожів і пригод владно керують на несходимих морських шляхах. По-різному плеще море біля різних берегів. по-різному зустрічають порти вигнані в море судна й заповонених вітром подорожів людей. І „Hampstead“, що вийшов із Лондону чотирнадцять місяців тому, плывучи з Стамбулу до Маріюполя, йдучи по сіль, увиходить до порту слідом за льодоломом; крига, ламаючись у несподівано-зеленій воді, пропускає його, гострі леза розбурканих крижинок скрегочуть об корпус пароплаву й застигають у своєму крижаному безладді, вкриваючи сліди пройденої путі. Адама Аушкапа теж жене солоні морських вітрів і він, Аушкап, сходить на цей новий і чужий, білий засніжений берег.

Адама Аушкапа підхопив вітер подорожів, він носить його з пароплаву на пароплав, з порту до порту. Несподівані баюри, часті на погано забрукованому шосе, нещадно кидають розхитаний автопромторгівський „Фіят“, і Аушкап, — корабельний тесля, шпін-карпентер Аушкап, — незвично гоїдається в ньому на шкур'яних подушках. Шосе гвинтом іде під гору, зимові дерева вихрять перед очима, „Фіят“ підстрибує невірною і все частішими й правильнішими вулицями шикуються старенькі, пошарпані хатки. Аушкап виїхав з порту, саме тепер проїздить Слобідкою й за кілька хвилин має в'їхати в самий Маріюпіль. Біла цілина засніженої портової смуги привітала Аушкапа ще вчора, та проте лише сьогодні, саме на подушці цього заїждженого „Фіяту“, вслухаючись у покірний хряскіт придушеного шинами снігу, — він добре й глибоко відчув, що це ж уперше за двадцять років приплив він — карпентер англійського пароплаву Адам Аушкап, — до зимового, завіяного глибоким, навальним снігом берегового причалу.

„Фіят“ спинився на початку широкої вулиці, замкненої високою церквою, і Аушкап, напружуючи пам'ять, намагався зрозуміти слов кондуктора:

— Остання зупинка!

Кондуктор повторив ще раз по-російському:

— Последняя остановка!

Слово „остановка“ Аушкап пригадав, побачив, що він в автомобілі останній, почув ще слова:

— Кінець громадянине!

І вийшов, вгледівся у сивий простір широкої вулиці й пішов уперед, з насолодою тиснучи хрумтливий, добрячий сніг і навмисно вгрузаючи в білі намети. Його спиною дротяне плетиво навкруги несподіваного зимового садка. Садок оточив церкву. Так головну вулицю починали й кінчали церкви. Аушкап увійшов на протоптану стежку, всміхнувся до двох жвавих, цокотливих дівчаток посмішкою трицятидвохлітнього морського бурлаки, що вперше після подорожі зійшов на берег; потім він витер сніг на лаві, спинився й сів. Зрідка проїздили візники, частіше підводи, автомобілів майже не було. Плин минулих двадцяти років перед Адамовими очима не спинявся, Адам Аушкап бачив себе аж з того самого часу, як поїхав з Ревеля дванадцятилітнім хлопчиськом на норвезькому пароплаві. Син теслі, онук теслі,— малий латишський хлопець,— за двадцять років життя по кубриках норвезьких пароплавів, французьких, італійських та інших суден, він перетворився на всесвітнього громадянина і працьовитого корабельного тесляра, чи як звали його тепер, на англійському борті,— „шіп-карпентера“.

„Макаров“,— гордий з буяння своїх шости з половиною тисяч індикаторних сил льодолом,— вже йшов крізь безсилу лють розбитих крижин, завіявши димом сивий січневий небокрай, коли Аушкап вертав до порту. Вар-

товий, загорнутий у величезну кожушину, спитав з будки перепустку в Аушкапа, і той, виймаючи з кишені матроську книжку, додав :

— „Гемпстед“.

Чорні склепіння кранів застигли над пароплавами, сніг біля першого з них злежався у бруднуваті лисини. „Гемпстед“ брав сіль, і від чобіт вантажників танув сніг. Під бортом чітко блищали літери: «Hampstead» London. Хистким трапом збіг Аушкап на палубу, озирнувся на білі виблиски снігу по береговій смузі й спустився до кубрика. У густій димовій заслоні, на своїх ліжках, сиділи матроси „Гемпстеда“, тридцять два матроси з тринадцяти країн, тридцять два англійські підданці, що жоден з них не народився в Англії. Аушкап набрав повні легені диму від тридцяти двох, набитих голяндським „кнастером“ та англійським „кепстеном“ люльок, витяг свою і сів тридцять третім на койку, біля олександрійського турка Музафер-Ібада, що плавав на „Гемпстеді“ за кока (кухаря). Музафер сидів тихо, тримався за голову й крехтав.

— Що, Музафере, — запитав Аушкап, — від власної юшки захорів?

— Застудився, — відповів Музафер-Ібад, показуючи рукою до свого ліжка. — Кляті краї! — вилаявся він.

Аушкап подивився за рукою Музафера й побачив білу, замерзлу руру, ту саму, що ховала в собі якірний ланцюг і проходила через кубрик. Білий берег давався взнаки олександрійському кокові.

— Ти був на березі, Адаме, — загув голос високого, кремезного суданця-кочегара. — Як маріюпільські дівчата?

І на цьому пароплаві також вимовлялось Маріюпіль, „Меріемпул“, і через це ще чудніша була замерзла рура

біля кокового ліжка. Адам Аушкап крізь дим люльки відповів кочегарові:

— Був. Ще не помітив.

Адам Аушкап не міг пояснити, що єдине бачене ним сьогодні у місті — це сніг, а сніжне хряскотіння на березі — єдина розмова, ним почута. Тому Аушкап підвівся й вийшов із кубрика. Пароплав міцно вгруз у крижану непорушність, і через це незвично було йти нехисткою долівкою вузького коридору з кубрика до тієї каюти, де Аушкап жив разом з боцманом. Незграбний і худорлявий норвежець - боцман Кристіенсен любив лад і чистоту. У каюті Кристіенсена й Аушкапа висіли білі фіранки на ілюмінаторі й койках, а на долівці каюти примерзлого до холодного берега пароплава — привітно гула гасова пічка. Адам увійшов, дістав із шафи запас газет, закуплений іще в Стамбулі, ліг на койку і так заснув, поклавши газети собі на обличчя. Кристіенсен одчинив двері: пічка гула в каюті, не вгаваючи, койки вгрузли в стіни так само міцно, як і ввесь „Гемпстед“ у прибережну кригу; Кристіенсен погасив світло, і небачений ніде інде січневий молодик ірвонувся в ілюмінатори навалою сріблястих крижаних заграв.

На ранок радіо з моря йшло без змін.

Жоден пароплав не наближався до порту, і Василь Лебедів мав лише зробити свій щоранковий обхід трьох чужоземлів. Греки добирали останні пуди ясного каустику. Троє власників сиділи в своєму салоні темного дерева, двоє грали в доміно, а третій, з молодим і нахабним обличчям, тинявся по каюті. На столах тяжив червоний оксамит.

Греки плавають так завжди: компанія з трьох чоловіка купує пароплава й починає ганяти його морем до інвалідности, до знеможення. Трійко хазяїв, „капітанів“,

на „K. Liros“ має такий вигляд: один товстий, високий грек у круглій чорній фесці — у нього чорні вуса й великі червоні губи; другий молодший — напевне син першого. Третій — худий та обдертий хлопчисько — як виявляється несподівано — останній компаньйон і „старший помічник капітана“. Зараз вони сидять у салоні. Зверху доливається останній вантаж каустику, вони беруть перепустку на вихід з порту, за ними прийде „Соломбала“ й виведе їх з закритого зимового Озів'я просто у напрямі Чорного моря. В каюту заходить здоровий собака, дворняга, підібраний греками в Миколаїві. Через своє походження собака надбав ім'я „Іван - комуніст“, і в нашій присутності наймолодший з капітанів з особливою насолодою, якнайчастіше повторює це ім'я.

Ми бажаємо грекам доброї подорожі.

-- Кальтан сіді! —

каже їм Лебедів, і ми йдемо на „Karlan“, що просить води, бо є лише солоня морська, і має дорожнечу несолоної. Старий Ісмаїл - Рагім - бей поїхав до міста, в „селбуд-отел“, а молодший — Іскен - дер - Алі — чекає на нього, щоб поїхати на берег і собі.

Так минають у порту дні.

Слід „K. Liros“ затягається білою плівкою й укривається кригою знову.

Чорнішають порожні естокади й застигли підйоми до „Namsrtead'у“, йде сіль, висипається з вагонів, засипає сніг, застигає великими кристалами на дошках; „Karlan“, наче покинув його екіпаж, стоїть з кількома лише людьми. Решта турків або в місті, або тут же на березі, в своєрідному інтернаціональному клубі, — в хаті вантажника Андрія Суржжа.

Матроси напиваються безоглядно й тяжко. Особливо левантійці.

Чорний Мустафа, вертаючи п'яний на борт, з особливою ніжністю вимовляє ім'я:

— Грунія, Грун'я...

Радіо з моря передає:

— Крига особливо недобра. Тороси сягають двадцяти футів. У відкритому морі — сильна штурма.

Навіть не можна почати ремонту „Karlan'a“.

Вечері ми сидимо в Лебедева, в малій, подібній до каюти, кімнаті. Василь перегортає листівки. Атени, Стамбул, Марсель, Лондон, Калькута, Бендер-Бушір, Гонконг.

Він розкриває свою записну книжку, де всіма мовами записано однакові слова.

Ось грецький аркушик:

Василь може побажати доброї ночі й приємного сну:— онірагліка. Він може сказати:

— Паше марі.— Ідіть зі мною.

— Спати.— Кімуме.

Він може сказати дівчині:

— Ехете орейа херія.— У вас красиві руки.

— Як ваше ім'я?— Пос сас лене?

— Моя!— Му!

І ще — він може, прощаючись, пообіцяти:

— Я напишу вам листа...

— Та сас грапсо грама...

І він мріє про дівчину, що їй міг би він на чужому березі, під чужим небом сказати: „У вас красиві руки. Я напишу вам листа“. Він може пообіцяти листа і сказати про руки англійською, італійською, еспанською мовами, проте пароплавами приїздять лише матроси, і коли їм сказати:

— У вас красиві руки —

це ж буде зовсім ні до чого. А обіцяти листа Марії Афа-

насопуло, що живе в Маріюполі на „Большой“ — це нікому не потрібно.

Двое матросів парусника, вислані з Білого моря на Каспійське за пияцтво в чужих портах, невідомими шляхами потрапили на Озів'я, напилися в Суржка і сплять в сусідній кімнаті, тяжко дишучи й крехчучи увісні:

— Боцмане! Боцмане! Вдар його, боцмане, ще! Бий його, боцмане!

Вчора вони розповідали про скандал у публічному будинку в Тромпсе і про скандал у Сан - Паулі, в Гамбурзі. Тяжкі матроські скандали, коли дзвенять шибки, ллється кров з розбитих облич оркестри і тріщать щелепи у поліцая, а перелякані проститутки верещать, вибігши на середину вулиці. За це їх і вислано сюди. Олександр Бобчинський і Мартин Крюль, з шиями, зав'язаними в білі кашне — по - французькому — опинилися в Лебедева і шукають роботи. Їх, з їхніми книжками, навряд чи скоро візьме будь-яке, навіть каботажне судно, а поки вони обживатимуться в тій кімнаті, роз'ятруватимуть Василеву уяву десятками портових назв на екваторі й на півночі і, вертаючи п'яні, дико вищатимуть на весь малий будинок:

— Бий його, боцмане! Бий сильніше!

Навкруги будинку гуде сильний вітер. Дошки риплять, і Василь все частіше тікає до міста. Він любить бувати в цирку, любить циркові прізвища. Наприклад, Маніон, Ніколас, Енріко, Траполі. Навіть не вважаючи на те, що номер, який зветься „дами цирку“, танцюють п'ятеро товстих самиць — справжній гопак, в українських навіть костюмах.

У порті почався ремонт „Kaplan'a“.

Теплішає.

„Hampstead“ закінчує навантаження й збирається йти.

Море звільнилося від криги майже несподівано. Неймовірно - зелена просторінь котиться просто під розпечене сонце.

На ранок дим „Гемпстеда“ замаячив на обрії.

Ввечері ми знову сидимо в кімнаті Василя. Бобчинський і Крюль пиячать десь востаннє, — їх забирає за три дні з собою, до Трапензунду, барка „Тендра“.

— Розкажи щось за південь, — просить Василь.

У нас в кімнаті справді буяють пальми й нестерпно пахне олеандрами й мандаринами. Південне море плещеться біля Батуму, і пливуть барки, шхуни й просто пароплави. За вікном чується гортанну розмову групи левантійців, що вертають на пароплав. Взавтра на „Карлап“ починає текти вугіль, а за тиждень піде й він, останній чужоземець, де вимовляють Маріупіль, як „Меріемпул“ і для кого слово „Сельбуд“ звучить екзотично.

З сусідньої кімнати доходить рівне, здорове хропіння здорової людини.

Бобчинського й Крюля все ще немає.

Хропе шіп - карпентер „Hampstead'a“ Адам Аушкап.

Час білорибці

Вітер дме в море.

Баркаси та шаланди пливуть за вітром, і рибалки Кильтучої та Кривої Коси розпочинають весняні лови.

Хіба ж є десь на Озівських берегах кращий порт ніж Маріюпіль і краща шаланда, ніж у Хоти Кондакі? Адже сам Хота, що вже тридцять восьму весну зустрічає на своїй шаланді, каже ніби жодного порта кращого від Маріюполя не зустрічав.

— Може скажете — Керч? — запитує Хота з призирством. — Це ж тьху чортове, а не порт! — відповідає він

негайно й переконано, сам собі, не дочекавшись від решти їхньої широкої думки про справжні властивості Керчі.

Очі Хотині масно - чорні й гостро - колючі, — точнісінько такі, як і його вуса. І можна було б подумати, що обвіяне багатьма вітрами й пройняте морською сіллю обличчя Хотине теж колючо - суворе, коли б не веселе безладдя всіх його численних зморшок і легковажна якась задерикуватість напівсивих кучерів, попелястого кольору волосся. З цього безладдя червонястою, товстою масою повстає ніс і смішно припадає до верхньої губи. Зараз Хота Кондакі сидить близько порту, в ідальні „Уют“. За цим же столом — рудий Вовка Криндач; обидва вони їдять рожеву, блискувату камбалу, що її смажив сам хазяїн „Уюта“ — гладкий, лисий Ксалідіс. Хота й Вовка їдять камбалу й уперто дивляться в жовтаву глибін двох стопок.

— Добра весна іде, добра риба буде, — проказує Хота.

Криндач мовчки нагинає голову: — так. Весна йде добра.

Весна віє на морі. Крига зникла, дмуть добрі вітри: уже третій день тримається теплий „грего“, той самий, що його на великих пароплавах уперто звивають „вест“. Вся Бузинівка готується до нових ловів. Зараз ще йде чебак, — але ж хто в березні думає про чабака? Наближаються лови білорибиці, безкостої риби, як тут кажуть „красної“, час чебака минає, ще тиждень і з квітня піде севрюга, осетрина, а іноді може трапитись і білуга. Хота Кондакі вже взяв гроші з каси, — він пофарбував свою шаланду і завтра купуватиме потрібну снасть.

— Коли в море, Хото? На лови як? — питає Ксалідіс, доливаючи чарки гостей.

— Напевне за тиждень, Ксенофонте. Гадаю — встигну.

Тепер вони всі троє сидять за мармуровим столиком „Уюта“—Хота, Вовка і сам хазяїн, поважний Ксенофонт Ксалідіс. Вони розмовляють поволі, і Ксалідіс уже не слідкує за чарками; він лише сам перекиляє свою, ковтаючи гіркі струмені жовтавого напою і зрідка, кількома поважними словами, приєднується до розмови про те, які саме закупки повинен зробити Хота Кондакі на ринок, у рибальській крамниці „Красный Базар“, у Кечеджі й Рабіновича. Шаланду Хотину знають усі, про неї й запитувати нема чого, вона сама добре за себе скаже. Це ж бо на ній об'їздив сам Хота всеньке Озівське море від Маріюполя й до Керчі, і жоден рибалка з Маріюпільських околиць не наважиться сказати, що він десь бачив кращу.

— Борисе! — кричить рудий Вовка.— Борисе! Колю! Заграйтено моєї!

Борис і Коля — скрипник і гармоніст з „Уюта“, а „моя“ — тужні „Бублички“ з далекої, чорноморської Одеси. „Уют“ пахне якоюсь неможливою сумішкою рівнозначно-гострих пахощів: — риби, смоли, свіжої сосни, спирту і великої кількості давно немитого людського тіла. Борис і Коля одержують наказа від хазяїна — Ксалідіса — грати „на смерть“, і Борисова скрипка робить найнеможливіші переливи, виводить найнеймовірніші ноти, витримує нечувані павзи, а Колина гармонь розтягається в єдину, чорну з сріблястими гудзиками й прикрасами стрічку.

Хота ще розповідає про те, як його шаланда—гарячозелена й гарячо-червона—стоїть саме там, де в смарагдову воду моря тече світла вода річки Кальміюс, із кальміюсовою водою тече в море весна, наближаючи добрі лови. Бузинівка — Хотине селище — стоїть посеред Кальміюса. У хаті Кондакі живуть, крім нього самого — дружина й дочка. І от, коли Хота розповідає про свіжо по-

фарбовану шаланду, рудий Вовка думає про чорняву статечну Гелену, дочку Хотину, що тепер теж у Бузинівці, там, де віє найкращий вітер і в море йде весна. Березневі вітри з однаковою любов'ю лоскочуть свіжі фарби шаланди й пружне Геленине тіло. Шаланда й Гелена — Хотине життя, минуле й майбутнє старого рибалки. Гарячі фарби нової Гелениної сукні викликають у Хоті таке ж почуття гордоців, як незайманий блиск поновлених бортів шаланди. Завтра Хота купить снасть, завтра ж він вернеться додому, в Бузинівку, а коли не зміниться вітер і теплий грего гнатиме повз Маріюпіль, в Озівські завулки таку ж уперту весну, то за тиждень він напевне вже виїде в море.

— А чи не пішов би з ним у море на лови й рудий Вовка? — питає Хота раптом.

Вовка Криндач діловито замислюється, а Ксалідіс, обтираючи об коліна масні, забруднені камбалою пальці, радить йому навіть і не думати, а просто згодитись на пропозицію Хоті, бо де він знайде кращого товариша й кращу шаланду?

Борисова скрипка панує непереможно, Коля розтягає гармонь до краю: вони грають „на смерть“; в „Уют“ крізь незачинені двері на вулицю нахабно закрадається березень, Маріюпільська портова весна, й рудий Вовка вже напевне знає, що він згоден, що він обов'язково поїде взавтра з Хотю, лагодитиме нову снасть на свіжо пофарбованій і випробуваній Хотиній шаланді й побачить Гелену, яка теж напевне з охотою допоможе йому працювати.

Руде Вовчине волосся здригається всією своєю розкуйовдженою купою, і Вовка киває головою. Він дає згоду. На ці лови вони поїдуть разом з Хотю. Всі троє: — Хота, Вовка і Ксалідіс — тиснуть [один одному руки, мовчазно, поважно й довго. У розчинені двері

„Уюта“ також нахабно дихає весняний порт. Хвильки перемивають ланцюги шаланд, баркасів і катерів, ланцюги злегка брязкотять, море дихає вголос і поривчасто, шаланди стукаються бортами, і десь далеко гуде пароплав. Пароплав іде напевне з Керчі, по сіль, по соду, чи то по вугіль, і в прозорій весняній сутіні сирена гуде надто виразно. Припортова вулиця, де стоїть „Уют“— вузька й брудна, заллята смолою і засмічена всіма покидами, що їх тільки можна надибати в порту.

— Коли білорибиця піде так само добре, як іде зараз чебак, — мріє вголос Хота,— то не доведеться, навіть, виходити далеко в море. Навіщо плисти аж за Обиточну косу, чи й до самісінької Арабатської стрілки. Можна буде ловити й коло Білосарайського маяка. Адже, коли людині щастя, то вона й білугу впіймає біля самого Кальміюса, не запливаючи далеко в море.

Вовка знає ще одне щастя. Він сидить і не чує нічого, він згадує Гелену, і його щастя — впіймати її, коло самого Кальміюса, впіймати, як білорибицю там, де світлою водою пливе весна.

— Ех! Плавав я на баркасі. „Ай-Тодор“ — баркас, — каже Вовка раптом. — Семеро нас було, — під Таганрогом рибу ловили. І капітан був Ваню Сулакідзе...

Вовка, молодий портовий юнак, може розповідати довго про свої „каботажні рейси“, як узиває він чотири роки своїх рибальських блукань на Озів'ї, від Керчі до Таганрогу. Він заплітає сюди оповідання старих рибалок і любовні пригоди на березі, сіль морської води і блиск риб'ячої луски на мокрих лавах баркасу.

— Молода дівчоночка
Родила реб'яночка;
На ножки поставіла.—
— Блатовать заставіла...

Вовка несподівано переходить на пісню, а на столі з'являється доміно. Об брудний, сіруватий мармур стукотять двадцять вісім кісток, і шість рук перемішують їх: руки Хоти — тяжкі з глибокими борознами, де ніби збереглося чимало білої соли з моря і з багатьох весен Хотиного рибальства; Вовчині руки — звичайні, трохи червонясті, вкриті рудуватим ластовинням. Ксалідісові ж руки — білі, пухкі й м'які, ніби хлібець до грецької кави.

Хота виставляє кістки проти себе, знаходить двічі повторені на жовтому, жилкуватому тлі шість чорних крапок і поважно стукає цією кісткою об мармур столика. Хота певний, що перший вихід несе йому щастя. Кістки на столі вже виростають у довгу смугу.

— Дагай мило! Перекидайся! — кричить Вовка. Він ставить свою кістку, кінчає першу, грану втрюх, партію, і Ксалідіс одразу йде в буфет. Більше грати він не може, і тільки Хота з Вовкою продовжують удвох розпочату гру. Хоті не щастить спочатку. Він, що перемагав усю Бузинівку, ніколи не думав, що в порту є люди, які можуть так швидко й рішучо перемогти його. Хота йде на „базар“, „купує“ всю решту чорних кісточок, робить всілякі омани для Вовки, але той бачить усе, ніби в Хотиних руках якісь прозорі скляночки. Він знає наперед кожен Хотин хід, він командує Хотиними руками і завжди виставляє останні свої кісточки, коли в Хоти лишається ще кілька довгастих, чорних чотирикутників. Хота відчуває ганьбу, болючу й гостру.

Відчиняються й зачиняються двері, повз їхній столик ідуть люди. Борис і Коля знову й знову починають грати, але Хота вже не підводить голови від столика.

— Дупель - мило! — вигукує з сивого туману Вовчин голос, і Хота з жахом бачить, що він не може поставити жодної іншої кістки, прикупує з „базару“, ставить

зрештою „дупель-мило“— жовтаву, пліскувату кістяшку без очків, та з проділем, бачить, як Вовка приставляє свої „мило-п'ять“, розбиває всі Хотині пляни й неприємно-дивно посміхається своїм рожевим, укритим ластовинням, обличчям.

— Брось топиться, тримайся за чарку! — казав капітан Вану Сулакідзе..

Вовка кричить це з неприхованим викликом.

Пальці возять на столі гроші. Хотині, товсті, зашкарублі, як сухі ковбаски, пальці—виймають карбованці з кишені, а Вовчині складають м'яті папірці біля себе.

Навесні, минаючи Тамань і Темрюк, лиман та гирла, стрілки й коси Озівських берегів, лнуть із Чорномор'я виснажені зимою й штурмами табуни риби. Повагом суне білорибця: пливуть коропи й судачня, лящі й білуга. Риба суне аж до Міюського лиману, як на пасовисько; молошно-білою, суцільною масою йдуть оселедці. Сидючи в „Уюті“, саме в цю хвилину, за брудним столиком сірого мармуру, Хота Кондакі як ніколи відчуває тяжку глибіню моря: як у морській прозелені йдуть табуни чорних чебаків, а він ловить їх новою снастю, що ще не куплена, що лежить іще на полицях у „Кечеджі й Рабіновича“; так Хота впливає вже й до непевного вогника Білосарайського маяка по білорибцю, назустріч їй. Тяжувата його шаланда, тільки но пофарбована, пливе Озівськими хвилями, і він бачить чорною смолою виведене її ім'я. На честь рідного селища Хоти Кондакі, славнозвісна його шаланда вже тридцять восьму весну ходить з ім'ям „Урзуф“.

І от Хота програє.

Він відчуває, фізично відчуває, як він шматками виймає з кишені снасть, рве її і віддає Вовці. Руде Криндачеве волосся стовбурчиться переможно. Вовка з Хотю

ще і ще мішають кості, витягають по сім; до Хоти ніби починає приходити щастя. Одного разу, коли Вовка набрав 32 очка, Хоті лишилося взяти сім до перемоги. І все ж партію взяв Вовка, а в дальшій партії Хота мав „суху“.

Хота Кондакі,— переможець усієї Бузинівки,— не мав жодного очка. Жодного очка не дав йому цей дурний, рудий портовий пройдисвіт. Снасть переходила до Вовки, і Хота знав напевне, що табуни чебака пливтимуть безпечно, і маяк уже не підморгуватиме йому своїм підсліпуватим оком. А коли в самісінський Кальміус прийде, навіть, білуга, Хоті не буде чим її впіймати. Вовка ж забув про все. Він грає у доміно, ніби великий мистець, що з насолодою похваляється своїм найулюбленишим умінням. Ні Хота, ні Вовка не бачать нікого навкруги свого столика, не чують важкого дихання десятку людей, що сопуть за їхніми стільцями; Хота п'є чарку по чарці, обгризає ніжне м'ясо смаженої риби, йому в голові макітриться, він ставить кістки вже з цілковитою певністю, що програє. Він знає, що треба стриматись, треба грати спокійніше, але погляд його знову надibuє рожеві пальці Вовки, з проміж яких стирчать чорні спинки кісток і він знову вибухає безпричинною злістю й ставить на стіл зовсім не ті кісточки, що їх треба поставити.

— Хото!— вигукує, не витримавши Кскалідіс.— Ой, Хото! Кальтансіді¹, Хото. Іди вже до своєї Бузинівки й не соромся. Онірагліка², Хото.

Нарешті, коли рука Хотина знову лізе до кишені по гроші, Кондакі пересвідчується, що програв геть усе. Вовка дивиться на нього пильно й співчутливо. Навкруги посміхаються. Хота встає з стільця, кладе руки на хо-

¹ Добра путь.

² Приемного сну.

лодний мармур столика, перебирає кісточки доміно, раптом сідає знову і каже до Вовки майже спокійно.

— На цю партію ставлю шаланду. Так! Мій „Урзуф“ на цю одну партію.

Сім чорних камінців доміно шикуються ще раз перед Хотюю. Він бачить серед них подвійну шістку, ставить її, розпочинаючи нову партію і знову думає, що це може принести щастя.

— Керо!¹ — гукає він до Ксалидіса.

Ксалидіс приносить йому шклянку сельтерської і вже не відходить од столу.

— Став дупель-трійку, Хотю. Став дупель-трійку! — так само впевнено проказує Вовка, але Хотю на цей раз уперше бачить, що можна поставити інший камінь, ставить три з п'яткою і закриває гру. У Вовки більше, і Хотю знову думає, що цю партію він може виграти, і тоді „Урзуф“ залишиться йому, а потім він поверне назад і гроші.

Хотю з Вовкою починають п'ятий круг і вп'яте шикуються перед ними кісточки, а у Вовки не було ще й жодного очка.

— Невже „суха“? Дам „суху“! — вирішує Хотю приставляє кістку і раптом чує, як Вовчин тремтячий голос проголошує:

— Закриваю!

Хотю перерахував. Круг був справді закритий. Хотю перехилив свої кісточки.

У нього було більше.

Тоді Хотю відразу зрозумів, що добрий початок ні до чого, що він програв знову, програв ганебно. Перед ним ще раз майнули свіжо пофарбовані, блискучі борти

¹ Води.

його шаланди: — гарячо-зелена й гарячо-червона смуги, і він уже мляво ставив кістку по кістці, певно знаючи, що він шаланду програв, і рудий Вовка Криндач, той самий портовий юнак, що сидить проти нього, виграв у Хоти Кондакі всю рацію його майбутніх днів.

І, коли Вовка Криндач сказав:

— Скінчив!

Хота ні трохи не здивувався, він просто підвівся з стільця і трохи непевною ходою подався до дверей. До нього ніхто нічого не промовив, Хота вийшов, набрав повні груди березневого повітря і пішов просто припортовою вулицею. Хота не знав і не намагався уявити, що він робитиме ввввтра. Хота ніяк не міг усвідомити, як він повинен віддати рудому Криндачеві свою шаланду, свій „Урзуф“ і як то цього року він не плистиме в море. Що ж може робити без шаланди і без моря Хота Кондакі з Бузинівки, той самий Хота, що все своє життя рибалкував од Єланчика аж до Казантипа? Кондакі йде припортовою вулицею маріюпільської Слобідки, вітер дме назустріч і несе з собою пахощі соли й березневого моря.

Весна плещеться в морі, закрадається в найглибші закутки Хотиних зморшок, і лагідно лоскоче повітря.

За Хотиними кроками чутно другі й поруч Хоти з'являється струнка, худорлява постать рудого Вовки.

Тепер, ідучи з Ксалідісової їдальні, Вовку опановують якісь непевні й складні почуття. Обернувшись несподівано на власника найкращої шаланди Озівських берегів, він водночас згадує Гелену і з думками про неї наздоганяє Хоту.

Спочатку йдуть мовчки і невідомо куди. Потім Хота запитує:

— Що ж робитимеш, Вовко?

Криндач збирає шкуру лоба в солідні зморшки й починає ділові господарські розрахунки.

Завтра він купить снасть у крамниці „Красный Базар“. Добру снасть мають Кечеджі й Рабінович. Потім він закінчить лагодити „Урзуф“ до ловів.

Вовка думає з хвилину і додає:

— За тиждень, напевне, буду вже в морі.

Вони ще йдуть мовчки і зовсім не тяжко побачити, як Вовка хоче сказати щось Хоті і як він не може наважитися сказати цього. Нарешті, Вовка Криндач бере під руку Хоту Кондакі й каже йому стиха й нерішучо:

— Може б ти поїхав зі мною, Хото, на ці лови. Яюсь то збалакаємося. І потім...— хто краще від тебе знає мою нову шаланду...

Хота звільняє свою руку.

Він мовчить і не відповідає Вовці довго. Напевне п'ять, а може й шість хвилин. Потім він повертається назад, торкається рукою довгастих, хутряних крил своєї шапки-лоцманки і, сказавши до Вовки:

— Калініхта. Надобраніч! —
іде в протилежний бік.

— Подумай, Хото. Краще подумай! — кричить йому навздогін Вовка й спиняється.

Кроки Хотині робляться повільніші. Хота думає і поволі переконується, що коли він не пристане на Вовчину пропозицію, — йому нема чого вертати в Бузинівку і в нього зовсім немає „завтра“.

— Добре, — відповідає Хота. — Приходь, Вовко. Добре, збалакаємось. Приходь у Бузинівку. Херете! На все добре!

І їхні кроки розходяться, стукаючи в затишку припортової вулиці.

Хота чомусь думає про те, що з шаландою він втрачає і дочку свою, що шлях Гелени звертає несподівано, і що в цьому також доведеться винуватити рудого Вовку. Потім Хота згадує п'ятдесят шість своїх років, що тридцять вісім із них зв'язані щільно з шаландою „Урзуф“, а дев'ятнадцять із дочкою Геленою, раптом вбачає у всьому неминучу й невблагану доцільність, збирає всі зморшки свого обличчя у широку, щирю посмішку й завертає в бік, в одну з кривих і брудних вулиць Слобідки.

У порту стиха перебирає весняний вітерець ланцюгами шаланд, катерів і мало-каботажних пароплавів; присадкуватий вуглевоз щораз глибше сідає в густу поверхню березневого моря, поглинаючи неймовірну кількість вугля. Другий, що тільки но прийшов,— стоїть з погордою, показуючи червону ватерлінію і жде. Баркаси й шаланди плывуть повз. Ланцюги брязкотять, хвильки белькочуть якісь дурниці, що не мають жодного сенсу, і весна жене в море білорибіцю,— добру здобич для Вовки Криндача й Бузинівських рибалок.

Хіба ж є десь на Озівських берегах кращий порт, ніж Маріюпіль, краща дівчина, ніж Гелена Кондакі й краща шаланда, ніж „Урзуф“ рудого портового юнака Вовки Криндача!

Антрацит

Елементи міста Луганського—в улиця і м. Тар. Шевченка, два автобуси: „6“ та „7“ і кілька інших, добре замішаних в осінню сльоту та морок деталів. Автобус № 6 і автобус № 7 прекрасно живуть без усіх п'ятьох перших номерів; на перше око — непомітна, несолідна кількість автотранспорту—і все лишається добре, а надмірне пирхкотіння двох автобусів утворює „столичний гамір“. На вулицях є афіші про даремне гуляння, що має відбутися в неділю, і ще афіші з папуаскою біля малої крамнички; в них обіцяють надзвичайне видовище „змія — королівського пітона“ з „відомою Суфеті Боа“. Власний джазбанд адміністрації, в особі єдиного сліпого гармоніста та ще барабана, в який інколи згадує вдаряти контролерка, настирливо кличе публіку. В середині вірмен Віл'ям Джекоб читає популярну лекцію, з якої трійко присутніх підлітків довідується, що „змія — королівський пітон“—

— По ночам очень превосходно спит,

а міс Суфеті Боа—

—чотирнадцять років „со змей живет“.

Це все—елементи зовнішні.

Це все—у вогкій сльоті вечора. Вдень же Луганське—безладне віче малих і чималих будинків, що в тісноті розселилися пагорбками і йдуть від нової поліклініки до нового залізничного клубу, а посеред міста тече річка Луганка і йде залізнична коля. На Камінному Броді через Луганку стоять такі пірамідальні тополі, а на виставах у „Нардомі“ чути просто за стіною, як гуде маневровий паровіз.

У нас помічають поїзд лише тоді, як він везе, скажімо, за кордон. Тоді в авторових очах набувають значности станції і вагон. І справді, приміром на Шепетівку, поїзд іде чепурний і чистенький, а тут бруднуватий колір вагонів і відсутність пляцкارت. У тамбурі—саме там, де „стояти підчас ходу вагона забороняється“—ідкі пахощі формаліну та аміяку. Є ще—суто вагонний термін—„стульчак“. Вода вагонної вбиральні—липка. У повітрі є особлива осіння прозорість і свіжість, а в коридорі вагону можна стояти біля вікна і слухати, як тремтить скло і як потріскують вагонні простінки. Десь за Дебальцевим починається пунктир вогнів і шахтні терикони на пухирях донбаських пагорбків.

Ровеньки й Лозові-Павлівки. Треба довго звикати, щоб навчитися бачити за цими назвами сполохи домен і заграви мартенів.

Індустріальні Ровеньки й індустріальна Криндачівка. Власне Криндачівка вже закреслена й існує:—місто Червоний Промінь. До Червоного Променя йде автобус з Луганського. Автобус перероблений з вантажного автомобіля. Він котиться сошою до Успінки, далі соші немає, й автобус обертається на відважний танк. Він скаче по-ораним полем і продирається крізь гай, кидається і стрибає на горбках, зупиняється раз і другий. Його пасажири

повинні героїчно виштовхувати свій автобус з канави після третьої зупинки, і всю цю епопею довершує небачена постать глухонімого шофера в шкіряній шапці-штейгерці, з великими окулярами, приробленими до шапки. Автобусові страждання закінчуються нарешті в Червоно-промінському гаражі. Стигли осінні зірки, палахкотіння мотору малої електростанції і вечірні прогулянки всього населення на клапті майдану, щонайбільше в п'ятдесят квадратних метрів,— від буфету „Друг Дітей“ до пивної „Друг Дітей“. Від кіна й до кооперативу люди ходять парами; взагалі людність вештається довгими ланками, заходить до пивної „Друг Дітей“ і до буфету з тією самою назвою і виходить звідти окутана сивушними пахощами, бо сьогодні субота і сьогодні—„получка“.

— І говорить мені Вавила Степанович: і пив я, Кольку, більше за тебе, і дівчат я більше калічив, і час тобі, Кольку, за розум братись. Їдем зі мною до Чугуєва, будеш у мене за помічника і дам я тобі, Колько, сімдесят карбованців...

„Колька“ розповідає це собі самому.

Він тримається за стовбур дерева і хлюпає ногами в калюжі.

— ... І виб'єшся ти так, Кольку, на електротехніка. Ні,—кажу я,—Вавило Степановичу... Та мені ж сотню на водку треба...

„Колька“ тоне в сльоті й мороці раптової осені— а місто Червоний Промінь гуляє.

Звідси антрацит за півтора кілометри. Зветься він Боково-Хрустальською рудоуправою. Йти до неї треба шпалами залізниці. Колією бігають паровози, що на них написано „Донвугіль“ і які робітництво зве „Стефенсонами“. Лінійки не дістати, бо хто виїде в такий бруд? А соші немає; все грузьке та липке. Вода хлипає поміж

шпал, де стигнуть червонясті калюжі—пятьоки з товарних вагонів, застигнутих осінню.

Донбас не має доріг. Обидвома малими сошами Луганщини бігають автомобілі архаїчних музейних марок. Тут є „Itala“ і є „Minerwa“, а до Лозової-Павлівки ходить ще колишній „Руськобалтік“. Я кажу „колишній“, бо цей „Руськобалтік“ доповнено частками з безлічі інших марок і безлічі саморобних „удосконалень“. Автомобіль цей напівзнівечений, занатомований і розкритий тупим шоферським ланцетом. Автомобіль витримав уже чимало років на одній соші і вивчив, при звичаївся до кожної вибоїнки на шляху, до кожного камінця. „Itala“, „Minerwa“ і „Руськобалтік“, не шкодуючи, кутаються синім димком бензини, часто стогнуть і знеможено порипують. Їм потрібна зміна. Ще: — їм потрібна соша, бо не повинен же кожний автомобіль обов'язково бути танком і перемагати ще нечувані автомобільні шляхи. Дві бачені мною „Itali“, одна „Minerwa“ і один „Руськобалтік“ це справжні герої і справжні рекордсмени, і мені хочеться бачити добру для них зміну, відпочинок під старість, чесну смерть удома. І, може, до всього цього — новеньку сошу в ім'я цих ветеранів. Все це — лірико-автомобільний відступ у бездоріжжі, коли довелося невтомно мандрувати по шпалах півторакілометровим шляхом від Криндачівки, чи Червоного Променя і до Боково-Хрустальських чорних, блискучих, розсипчастих антрацитових принад.

Від терикону шахти № 1 починаються Хрустальські володіння. Терикони — чорними конусами розташувалися навкруги, а в їхньому оточенні опинилися групи будинків. На мовчазних по-вечірньому конусах непорушною сторожею причаїлися вагонети, порожні й перевернуті, а вугіллям пробігають рідкі й непевні вогники.

У шахті є все, що їй за штатом приписано. Є сліпі коні, вигуки:

— Е-гей! Бережись!

що ними лякають новака коногони, і є та сама клітина, що її жваві відкатниці просять пускати:

— З вітерцем!

Інколи в лаві вже гуде мотор і саночників немає. Їхню роботу виконує скрепер. Саночник—то кваліфікація жахлива. Саночник—людина, що не може розігнути спини за весь свій робочий день. Він мусить, зігнувшись, невпинно рухатися, не затримуючи розвантаження забою від нарубаного вугілля. У забої дрижить машина. Врубовки є важкого типу й легкі. Останні—тремтять від напруження, їх доводиться весь час стримувати руками. Вони тремтять і ударами рубають вугілля. Важкі солідніші,— вони врізаються в шар, нарізують його великими чорними шматками і віддають скеперові на поталу. Спостерігати роботу машини треба на „Американці“, де немає жодної сліпої коняки, бо в шахтній темряві світять величезним прожектором величезні бензиновози, де немає забійників, що працювали б рукошма, і де навіть не можна скомандувати „з вітерцем“, бо шар так розташований, що й шахту довелося робити не сторчову, а з ухилом. В „Американку“ можна ввійти і спускатися вниз поруч двох колій, двох широких вагонетних колій, серед побілених стін—іти чим-далі нижче, минаючи вентиляційні штреки аж до великого розщеплення, де починається плутанина забоїв, машинні гуркоти і плин чорного антрациту у великі поїзди вагонет.

Іхати до „Американки“ треба з Сніжної. Візник підготовляє до появи шахти довго й ретельно. Він за кожним словом додає:

— ... от на нашій „Американці“...

І поява містечка з двоповерхових будинків, поява високого рештовання майбутньої водонатискної башти небаченого в Донбасі водогону, новенька дощата шахтна будівля— все це з'являється за залізничною колією, як яскрава фотографія візникового оповідання.

Добре в цьому районі зустрічати штерівські стовпи— трійчасті й залізні— з кривими дерев'яними стовбурами телеграфу. Якісь залізні грона висять із перекладин. Лад стрункий і непорушний, і в кожного стовпа така переконлива поза, ніби він обома своїми металевими ногами вп'явся у щедру землю Донбасу, щоб установити своє певне і незаперечне майбутнє. За лавою цих стовпів, розташувалася „Американка“.

Залюднене селище тулиться ближче до шахти. Люди живуть іще в дощаних бараках, де на пухірчастих, тьмяних шибках вікон сідають перші краплі вогкого осіннього туману.

Надшахтна будівля ще не встигла вкритися чорним, антрацитовим шаром, і її білі склепіння виглядають з сутні раннього вечора. Трохи побіч, на горбках, розташовується кістяк майбутнього міста.

Сімдесят три двоповерхових будинки звільняються від рештовання, і кожен кістяк має при собі огорожу свого квадратного двору, а майбутніми кварталами прокладено свіжі соснові дошки. Вони втопають у бруді, та бруд відступає під натиском нових пішоходів. Увечері, як скінчиться робочий день заgonу будівельників, од цих кістяків одходить життя, і лише на новій шахті гуркотять, не вгаваючи, копри.

Вечорі тут минають стандартні й нудні. Коли одного разу увечері до залі клубу забігла людина, що, не встигнувши змити з себе чорного антрациту, сказала:

— Товариші! „Джой“ працює!

і потім уже побігла вмиватися й спати,— всі широко радісно посміхнулися. Потім вираховували, скільки часу забрав отой „Джой“. Виявилось, що близько десяти чоловіка віддали йому по сто сорок чотири години безперервної праці.

Вантажну машину „Джой“ треба було пустити. Люди падали повалені й виснажені втому.

Годинник відрахував дев'ятдесят сьому годину роботи. Непевне блимання ламп під стелею ледве досягало з далекого штреку, а тут в хаосі нового, наспіх закріпленого забою, невблагано й непорушно простягав свою єдину залізну кінецьність вантажний „Джой“. Він не хотів робити жодного руху і чотиридобові зусилля цілої групи, що застрягла в цій забої, де ще не вивітрився їдкий і характерний запах вибухових робіт,— ішли на марне. Двоє спали десь побіч вагонетної колії, недалеко основи „Джоя“, у чорному, щедро змоченому водою, антрациті. Тепер заснув третій. Він хропів, тяжко виштовхуючи повітря із сповнених антрацитовим порохом грудей. Будити його—то була даремна праця.

— Дайте мотор,— стомлено сказав десятник.— Дайте ще раз мотор...

Мотор загув пронизливо і в'їдливо. „Джой“ трохи затремтів та не зрушив із місця, і десятник знову звиклою інтонацією кинув:

— Виключить...

Всі знову почали борсатись по десятках найдрібніших частин і машинних деталей.

Перед цим приїздив представник фірми „Стюарт“, ходив, дивився і напроорокував, що „Джой“ тут не стане в пригоді.

Проте, „Джой“ пішов, дає тепер найкращу продуктивність.

Нашу лінійку близько „Американки“ перестріла друга, що їхала до Сніжної. Двоє інженерів поспішали до Рудоуправи.

— Просити другий „Джой“.

— Тепер відразу поставимо. А там він мертвий.

Взагалі „Джой“ по всіх інших шахтах — машина мертва. Від нього всюди відмовляються і його всюди бояться. А одне з гасел „Американки“ не боятися жодної машини, бо:

— Нема такої машини, щоб не дала користи.

Чорне золото антрацитового шару оголене і віддане на поталу десяткам врубових машин, що заступили в цій шахті надлюдську працю забійників із ручним кайлом. На обрії встає майбутнє місто з рівними кварталами двоповерхових білих будинків і на горі стоїть — іще в рештованні — майбутня башта майбутнього водогону. По вулицях і подвір'ях немає дерев, і осінь позначилася лише на золотих боках яблук, що вилискують у кошиках перекупок на масно-чорному тлі густого базарного бруду. Та днями, на станції Соф'їно-Бродська, має спинитися товарний поїзд і цей поїзд вивантажить п'ятнадцять тисяч корінців для „Американки“.

Тут є нечувані ясмینی і весняний бузок, тут є троянди і дерева.

Отже, „Американка“ матиме воду й зелень. Тут буде справжнє перше місто нового Донбасу.

Увійдемо ж одразу в пересічний вечір шахтного технічного персоналу. Восени ці вечори на шахтах надто тяжкі й одноманітні; часто можна побачити велику інженерську компанію за стандартною і суто шахтною грою. Вони сидять навкруги столу й один за одним пригадують усі найменші деталі великого міста. Збираються по всіх шахтах на квартирі будь-якої щасливої родини. Катерина

Габрієлівна частує чаєм. Потім інженер Б. та архітект Л. використовують виделки й сквороди гостинної господарки в нечуваному джаз-банді, а потім вони ж і ще група їхніх товаришів вигадують шаради. Після багатьох діб безперервної праці минають вечори в ненародженому ще місті, серед кістяків семидесяти трьох незаселених двоповерхових будинків, у кімнатах Будинку Приїжджих і за дощаними простінками бараків. Все це наче корабель, що пливе крізь свист вітру в залізнім опорядженні штерівських стовпів, або наче похід шукачів золота в оційблизькій Каліфорнії Ровеньків та Лозових-Павлівок.

Горбки сніжнянської Каліфорнії вмиваються сірим молоком осіннього дня. Дошки бараків повстають табором відважних і переможних мрійників, у глибокому бруді вилискує золото базарних яблук і...

є ще відсутність одної осінньої обов'язкової й прикладної деталі, немає опалого листа, що так добре може шарудіти під ногами і ще краще під велосипедними шинами. Листя немає, бо тут нема і дерев, нема, як по всіх, без вийнятків, селищах донбаської індустрії. І от — стоять голі, двоповерхові кістяки, а днями — на станцію Соф'їно-Бродська має прийти незрівняний і сантиментальний транспорт, де в товарних вагонах везтимуть прекрасну задуху весняних днів, везтимуть майбутні зелені шати, затиснуті в тісні обійми нерозвинених корінців.

„Американка“ ростиме в задушливих обіймах бузкових пахощів і соловейкових співів, тут буде досить води, досить свіжих і прохолодних струменів; так — їх будуть сотні, що джюрчатимуть переможно з сотень кранів, над цим буде гаряча синь і одвічне золото, і сюди точитимуться з землі тонни, сотні, тисячі тонн сліпучого чорного антрациту.

Це буде за три роки, а сьогодні, в сірому молоці осіннього серпанку вилискує золото яблучних боків, перекупки тупотять ногами, ретельно замішуючи густий і липкий бруд щедрої цієї землі і майже чутно, як щохвилини,— без перебільшень,— тут виростає нове місто.

В ньому — ненародженому — є повноправний громадянин Кетерпіл із Сан-Леандро (Каліфорнія). Власне, його можна назвати ще й :

Кетерпіл із міста Пеорія (Ілінойс).

Містер Кетерпіл — створіння досить галасливе та непосидяче. Він бігає по новій, ще не закінченій соші, дряпається на узгірки, хрипить і пронизливістю свого голосу лякає стрічних селянських коней. Я сам бачив, як один селянин ретельно прикривав те око своєї невибагливої шкапинки, що повз нього з гамором біг Кетерпіл. Звичайно, я ніколи не збирався тримати в секреті основного фаху містера Кетерпіла. Він — трактор, і моя велика помилка, що я не взяв його ім'я в традиційні лапки. Він саме „Кетерпіл“ : Сан-Леандро та Пеорія — два центри розташування фірми.

Тепер із справжньої Каліфорнії — його привезено до новітньої. Він їхав довго, пережив подорож через океан і завітав до багатьох портів Старого Світу. Він не виходив на твердий ґрунт підчас короткої зупинки в Барселоні, де бралася вугіль, і не бачив кольору води в Середземному морі й галасу вулиць старого Марселю. Він вибрався з трюму лише в Одесі, ланцюги його коліс знову відчули землю і він згадав напівзабутий терпкий присмак бензини.

В Одесі затримуватися не довелось, і всю свою справжню енергію „Кетерпіл“ виявив лише після Соф'їно-Бродської, коли ліворуч лишалася Сніжна, а він, перекочуючись на ланцюгах, поповз праворуч, де ще не було

зовсім нічого, а тепер, за єдиний рік, на його очах виросло ціле місто. „Кетерпіл“ змушує тремтіти повітря і возить каміння та глину. На його корпусі написано: „Made in USA¹“, а мені хочеться незабаром прочитати новий інший напис, а саме:

Made in Horliwka

і є всі підстави для того, щоб з погордістю писати так на новеньких і добрих приладах для чужоземних врубков.

Аристократи „Сискол“ або „CLE“ дедалі гублять свої привезені з батьківщини частини, і на них сяє мідь Горлівки і крутяться горлівські гвинти, і працюють горлівські ролики, а „Сискол“ навіть не помічає цього, чи то просто закордонна пиха не дозволяє йому будь-чого помічати. „Сискол“ також не бачить скрепера, що відвантажує нарубаний ним у забої вугіль, проте „Сискол“ певний, що цей скрепер — земляк і що цей скрепер зробив таку ж велику подоріж, доки доїхав до цього забою. Та ні. Я хочу розбити цю безпідставну певність. На цьому скрепері можна писати вже „Made in Khar'kiw“, бо це витвір нашого столичного заводу „Світло Шахтаря“.

Досвідна лавза має двіста метрів. Досвідною лавзою йде конвеєр, і заввишки вона має з піваршина. Значить треба лягати долі-черева і їхати вниз, обдираючи руки об залізні краї, летіти справжнім поїздом, напружено гальмуючи скажену швидкість руху, в темряві, бо шахтарський ліхтарик гасне. Звідкись приходять голоси, наближаються й зникають, десь гуде машина, і декілька хвилин, що за них можна пролетіти конвеєр, тривають довго.

¹ Зроблено в Спол. Штатах Америки.

Потім знову — високий коридор, побілені тиньковані стіни й електрика на стелі, що з неї крапле вода.

Бензиновози тут світять прожекторами і їдуть зовсім широкою колією.

Скрепери і конвеєри висипають антрацит з пасток „печів“ та „лав“, антрацит іде на вагонетки й виїздить у широкі простори республіки, як чорна страва для її індустрії. В шахті товпляться робітники, вони виконують працю, найтяжчу в світі, піт їхніми обличчями тече чорний, під очима чорно,—виліскують лише два ряди білих зубів,— у чорних пювокх вилітає загусклий і чорний „маг“.

Так народжується антрацит, щоб виплеснутись на поверхню.

А на поверхні гуде трактор, і стоїть дощата, осіння Каліфорнія, накреслюються вулиці майбутнього міста, є натяк на його майбутній водогін і на його майбутні сади.

Барак № 1, барак № 2 і ще цілі квартали таких бараків з пухірчастими шибками на вікнах, вкритих листопадними патьоками, вміщають армію кваліфорнійців із Ровеньків та Криндачівок. Каліфорнійці ходять до свого шахткому й до свого осередку, а ввечері знову надимає вітрила клуб, і освітлена зала — його кают-компанія — пливе великим (не плутати з Тихим) океаном.

Цей каліфорнійський „салун“ — притулок для тутешніх джек-лондонівців. Вони розмовляють, і можна почути:

— Три дні, Василю. Три дні в воді. Я встиг уже загубити всяку надію. Так працювало нас вісім чоловіка, і тільки сьогодні машина пішла як слід.

— А що казав Пірс про неї?

— Адже Пірс пророкував, що ми її зовсім не пустимо. Ми ледве ревматизму не захопили у цьому клятому забої. А тепер — ти знаєш, Василю, — наша машина виконує всю свою фабричну норму. А це нечуване в нас.

— Розумні б ми були, коли Пірсовій фірмі дали взятися за будівництво. Адже „Стюарта“ і „Шортволла“ не бралось використати в нашому забої, а як „Шортволл“ працює тепер...

До клюба салуна щохвилини заходять хлопці, які тільки но встигли змити вугіль із облич.

На сцені грає оркестра.

Вулицею плине морок, а з шахтної будівлі, що її можна лише вгадати в темряві, чути грюкіт і лопотняву копрів.

У Будинку Приїжджих — веселі збори за спільним столом. Тут працювали до восьмої години, а зараз зробили перерву до одинадцятої, щоб потім знову засісти — уже на всю ніч.

О десятій, одинадцятій годині вечора за загальним столом утворюється двогодинний джаз-банд і невгамовний галас. Це є ніким не регламентований відпочинок. Потім усі підводяться о сьомій годині ранку від рисунків, рахівниць і табличок, всі ховають великі мішки сірої шкіри під очима і жовто-цитриновий колір обличчя. Ось героїка канцелярії, незрівняна відвага біля рахівниць. Люди з будинку приїжджих ступають на поміст, натоптуючи на нім грязюки і йдуть до канцелярії, що міститься в новім тимчасовім дощанім будинку, на шостигодинний робочий день.

Шахту будується рік і будуватиметься ще два роки, проте вона вже й сьогодні постачає антрацит на земляну поверхню. В ній немає жодного ручного забою, у ній не біжать сліпі шахтарські коні, бо їх заступили великі бензиновози, і вагонетки тут ідуть широкою колією.

— Стережись!

У далекому забої — вибух. Значить забій посунувся ще на кілька кроків. Там розвіється їдкий та нешкідливий

газ, розвіється дим, кріпильники встановлять палі від основи антрацитного шару до покрівлі; тут встановиться „Сискол“ чи „CLE“, і блискучий антрацит колотиметься й вантажитиметься у вагонети.

Тимчасовий табір Сніжнянського Клондайку все глибше вгрузає в землю, люди перетворюються на тубільців і, що найголовніше,— на патріотів своєї шахти, бо треба ж пам'ятати, що це перша шахта в Донбасі, до ім'я якої не можна додати „колишня така то“.

Це є — „Американка“.

І— що більше :

— Це є — наша „Американка“.

Вона живе десь серед штерівських залізних ліній — в осінній морок та сльоту і народжується в обстанові повсякденної героїки,— сто сорок чотири години роботи для одної машини. Ночі по канцеляріях, знову робота для машин, для кожного зайвого метру під землею, для зайвої тонни антрациту.

Антрацит вимагає праці.

Я розумію все напруження і піднесення цих людей.

У забої в двох шарах тьмяної і темної породи раптом проривається піваршинне прошарування антрациту, блищить масне й чорне, і на нього скеровується всі кайла всіх забійників, всі ненажерні леза врубових машин, і люди, зігнувшись, ідуть між загрозливої породи, ступаючи на неї, пригинаючись під нею, ідуть туди, куди веде непереможна антрацитова принада, і довбають її, вантажачи нею вагонетки.

Люди йдуть вниз і обабіч. Люди йдуть крізь перепони води й металю, що загрожує вибухом. Люди закопуються в землю в Кадіївці і в Горлівці, в Донбасі і в Кузбасі і переслідують оті піваршинні смуги з жирним блиском, що так відсвічує в собі непевне світло кожної шахтарської лампки.

Треба йти крізь „стволі“ і „штреки“, крізь „лави“ й „печі“, аж поки не блисне антрацит.

Тут — стоп.

Тут — забій.

С к л о

Може найкраще визначає своє оточення вивіска буфету на Харківському вокзалі. Прочитати слів не можна; окремі літери блимають, гаснуть і спалахують, ніколи не спиняючись. Ця нервова вивіска, лихоманка неврастенійного й непевного світла, розгублені „т“ і „с“; „ф“ і „у“ — панують над залею. Люди, зібрані тут, чекають на той поїзд, чия головна здатність всотати в себе всяку мету всякого подорожнього й кожному дати його станцію, його перон. Частку викинув поїзд — поквапливо ковтати біля буфетного прилавку дбайливо розкладену станційну їжу, де кожному бутербродові наперед призначений свій пасажир. І коли в одному кінці залі керує вокзальним пульсом метушлива вивіска, — з другого вривається голос сивого швайцара, що вбирає в себе порив кожного паровоза і тремтіння кожної вагонної осі: — Перший дзвінок! — Другий дзвінок! — Далі надходить час вагонних протягів, час підймання полиць і переховування речей під власною головою.

Ландюг замкнений донбаським вокзалом. Він малий і тісний; перед ним порожня колія, а люди в ньому готують облогу для поїзда, що має спинитися тут на кілька хвилин. Поїзд одходить, вокзал порожній, і перед одиноким мандрівником, що ступив на сльоту вокзальних ганків, повстануть принади нових подорожів.

Залізницю заступають коні.

Вони в Донбасі належать до кількох категорій. Основні з них — кінь „Дурак“ і кінь „Детка“. (Но, но, дурак! або — Тягни, детка!)

З Костянтинівського вокзалу лінійку тягне важкий і синій „Детка“, що намагається пристати після кожних десятих кроків. „Детка“ вгруз у калюжі по самий живіт, а лінійку кидає на хвилях цього осіннього моря, що, даючи колесам доторкнутись до ґрунту, перекочує воду й рідке болото через підніжки.

Візник виказує свою винахідливість.

Він жене пасажирів у воду, плигає сам і тягне лінійку разом із „Деткою“, просто майже на собі, кудись убік. Крізь морок повстають дві блискучі рейки вагонетного заводського шляху. Колеса лінійки охоплюють насип з обох боків, а кінь біжить за паровоз, дійшовши навіть до якогось хрипкого свисту.

Шляху немає.

*

На запитання про походження його прізвища, Арон Юхимович Максимум неодмінно й меланхолійно відповідає:

— Хіба в цьому суть? Прізвище єсть прізвище й навіщо про нього розмовляти.

Проте, на всі теми, що стосуються костянтинівського життя, Арон Юхимович громадянин Максимум одгукується охоче й швидко. Єдиний „Ночлег для пріезжающих“, що про нього в Костянтинівці кажуть просто „Дом Зісера“, залюднений вщерт, і з ласки візника випадкові ліжка Арона Юхимовича з далеко не випадковими його ж блощицями, правлять нам за готель і за костянтинівський притулок.

Вечір. Пізно навіть до будь-якого клубу. На столі чадить мала гасова лампа, хоч на вулиці міста запалено електричні ліхтарі.

— Навіщо купувати велику лампу, коли нам обіцяють електрику?! — висуває Арон Юхимович свою основну тезу.

Будинок його стоїть у кінці довгої вулиці, що колись звалася Торговою. Залізнична колія ділить Костянтинівку на дві частині. У кожній з них життя зовсім особливе й різне. По один бік колії всі заводи: шкляний, люстерковий, пляшковий, керамічний, хемічний, металургійний. Навколо заводів свої робітничі селища й клуби. По той бік колії—Костянтинівка місто. Починається воно „кварталом голярень“. Від базару до кооперативу йдуть без перерви голярні з найрізноманітнішими вивісками. Тут є „Панас Іванович Демченко“ і через три голярні від нього розташувався вишуканий „Жан Альфонс“. Це друга Костянтинівка—місто крамарів і перекупок, що його справжній центр—базарний майдан, поруч залізничного перону.

Вночі незрівняна заводська ілюмінація встановлює виразний кордон між двома Костянтинівками.

Тут ведуть перед заграви домни металургійного заводу й висвітлені поверхи широчезних віконниць двох нових систем гуті.

Друга Костянтинівка ставиться до першої з певним недовір'ям і боязкістю.

— Ароне Юхимовичу,—кажу я ввечері.—Ваші заводи чисто тобі шкляна столиця.

Надії підлеститись до громадянина Максимума йдуть на марне. Він не ховає кривої посмішки й повільно проказує:

— Скло есть скло, а столиця есть столиця. Ваші черевики сотають бруд нашої столиці, як кінь п'є влітку воду. Ви сами забуваєте їхній справжній колір. У цьому бруді може втопитися жива дитина, а ви кажете—столиця . . .

— Нова гута?—Арон Юхимович Максимум не хоче й дивитися на цю гуту. Вона ж не дає йому клієнтури.

— Клієнтура, то були бельгійці. То була європейська клієнтура. Тоді я, Арон Юхимович Максимум, знав, що

моє „дело“ працює на Европу, що мою працю цінять європейці. А тепер, коли на заводі сидять „Івани“, що мені дасть завод? Фігу—й навіть без масла.

У слові „Івани“ Арон Юхимович не хоче завдати нікому образи.

Тут у Костянтинівці — воно має зовсім особливе значення. На початку існування шкляних заводів, коли з Бельгії приїхали сюди перші „європейці“, вони не брали на роботу українців та росіян. Завод обслуговували сами бельгійці, а українці могли йти лише у дворовий цех.

Та й то з умовою, щоб ім'я їхнє було неодмінно Іван.

„Не-Іванів“ не брали, бо ж європейцям-фабрикантам приємно було мати у себе „корінних азятів“; що ж могло дати гарантію чистоти походження, як не ім'я „Іван“?

Проте, з часом „Івани“ з дворового присоталися й на самий завод. Увечері, в клубі костянтинівської гути, де в розмовах робітники погордливо, ніби титули, вимовляють свої нові назви.

— Фуркіст другої системи—майстер Шутов розповів мені свою історію.

На завод він прийшов десяти років віком; саме двадцять років тому.

— До броні в нас таких іще не беруть,—пояснює він.

Його взяли носити шкляні „вершки“. Потім він потрапив до самої ванни, підносити майстрам воду. Без води тут працювати не можна було—в самому пеклі заводу, біля розтопленої шкляної маси. Проте, питво майстрів тільки звалося водою, насправді ж вони пили в цеху, не відриваючись од своєї каторжної роботи і пиво, і „азятську“ горілку.

— В ямі розтоплене скло наляте; блиск вогняний такий, що того й пильнуй, щоб без очей не піти з за-

воду!—розповідає Шутов.—І от над цією ямою треба нагинатися й вибирати на залізну півпудову рурку рідке скло.

Щоб не впав до ями — майстра просто прив'язували ременем і підвішували над ямою. Так він і працював, висячи з півпудовою руркою в зубах і видуваючи гарячі пухірі розтопленого скла, які, потім розпрасовані, холонули по формах. Інколи майстер від необережного руху перевертався й повисав ногами до стелі, і його просто руками доводилося перевертати й ставити на ноги. Всі легені шкляного майстра зникали в цій залізній рурі для видування скла.

Інколи в цеху траплялося й таке: надходив день получки, і от бельгійський майстер Жан бачив, як руський майстер Іван одержує на кілька карбованців більше від нього. Зчинявся скандал, що часто доходив навіть до ножів. І заробіток місцевих майстрів різали.

Тепер у Костянтинівці просто легенди розповідають про минуле заводу; адже на самій гуті нічого бельгійського тепер не лишилося. Коли втекли господарі, більшість бельгійських майстрів не поїхали додому. Тільки в Костянтинівці, де в наслідку пожеж і руїни лишилися самі два димарі та ще їрже й камінний порох навкруги, їм робити було нічого. Бельгійці порозбрелися країною; дехто потрапив на Каспій до гуті „Дагестанські вогні“, дехто на інші гуті.

Після громадянської війни до двох димарів колишнього заводу „Сантуринівського товариства“ прийшли самі „Івани“, що з дворового цеху дійшли вже—дехто майстрів, дехто підбиральників і трубоносів.

По двору були розкидані купи хемічних сумішок, що з них мало народитися шкло. Від шкляного пекла, де вони працювали, не лишилося нічого.

Ту енергію, що виникла була в цієї групи партизан, які прийшли на свій завод, може пожваввити лише згадка про це колишнє пекло, про жахливу роботу в насиченому сивушними випарами цеху.

Нові димарі й нові високі й світлі корпуси двох систем шкляного заводу, побудовані енергією „Іванів“ і пам'яттю про пекельну працю у бельгійців.

— От ніби зараз це було—пам'ятаю,—каже Шутов,—пустили ми першу систему 16 вересня 1926 року. Чотири дні поралися, доки перші зразки скла дістали. Всі виснажилися... Прийдеш додому, повечеряєш, бо до обіду аж ніяк не встигнеш—і знову на завод. Сам собі кажеш, себе впевнюєш:— не може бути, не може бути—щоб не пустили. І робиш. Кожен пухірчастий каламутний шматок скла, як тіло своє, до рук береш. А оце тепер пустили другу систему й відразу дістали вісімнадцять тисяч метрів скла найкращої якості. Перший сорт—скло.

У нових корпусах заводу—тиша й чистота. Людей дуже мало, хоч загальне число робітників заводу перевищило на багато те, що було за бельгійців. З машин Фурко йдуть великі й рівні шкляні дошки, ще теплі, без участі людських легенів, видуті з захованих у цеглі ванн. Крізь окуляри-консерви можна подивитися у віконце до ванни. В полум'ї буяє невгамовна буря оскаженілого шкляного моря.

Машини Фурко тягнуть рівне охолоджене скло, потрібної грубизни невпинно. У різальному магазині надають склу потрібного розміру. Жодного сліду колишнього пекла немає.

Тепер боротьба за машину триває лише на пляшковому заводі.

Ручний пляшковий цех дуже нагадує нічний мітинг. Розтоплені шкляні пухирі блимають у темному п'явтрі,

ніби смолоскіпи. Тут працюють ще залізною руркою і власним ротом.

Видута пляшка спалахує в повітрі рожевою кулею, її зажимає форма, горлянку рівняють щипці й знову—спалах у повітрі, ще один видих людських легенів у скло—нова пляшка.

Цех Лінча працює в новій будівлі. Рожеві гарячі пляшки сунуться на машинній стрічці в напівпорожньому цеху до цупких пальців машини „Лінч“, що кусає їх, формує й передає до ящиків.

Машина працює, ніби жива істота. В неї є руки з кривими тонкими пальцями, і страшно дивитись, коли ці пальці схоплюють пляшкову горлянку й кусають непростигле ще скло.

Це перша партія добрих пляшок.

У басейні заводу, де робиться сумішки для виробництва, розводилися всякі рецепти. Сумішка мала якісь дивні кольори; пляшки виходили барвисті, прикрашені всіма кольорами веселки й якимись невідомими пухірками.

Теплі пляшки звеселяли око, проте стояли недовго. Вони репалися саме на тих місцях, де єдналися кольори, розсипане скло з барвистих пляшок прикрашало двори, а пляшок майже не було.

Нарешті з трьох пляшок браку почала виходити одна добра.

Тепер Лінч працює повнокровно й виразно.

Басейни випорскують свою масу в формі пляшок всіх потрібних розмірів і сповнюють знов.

Ручний цех має заступити ще нова система Лінча.

Невпинною працею зменшився брак;—потім саморобні „опускні канави“, що ними з поверху на поверх стрибають величезні ящики зі склом, буде замінено на ліфти, й

величний осередок шкляної індустрії,—шкляна столиця сяятиме ще сильнішою ілюмінацією нових цехів.

На дворі пляшкового заводу лежать штабелі готових пляшок, на дворі гути,—скло, укладене у великі шухляди. Біла сумішка розкидана дворами, ніби поклади якоїсь нової шкляної руди.

*

До тимчасової заводської контрольної комісії приносять лист скла.

Він ще не простиг, і його з гордістю гладить голова ТКК Шутов і решта присутніх.

Скло—дуже товсте й бездоганно чисте.

Сьогодні вперше на другій системі зробили спробу дати таке машинове скло для люстеркового заводу.

Спроба вдалася якнайкраще.

Вітер повинен надимати вітрила, хвилі повинні вдарятись об фальшборти, і судно має прямувати на розпечене півколо сонця, що висувається на сході.— Прапор подорожніх плеще на клотику щогли. Так треба розпочинати подорож і ковтати солону радість переможених кілометрів.

Проте, пілоти люблять бажати один одному перед дорогою:

— Шпичку в ніс!

— Це для них ознака доброї путі; по цьому гуде мотор, аероплян рушає й заплутує всі пляни й усі системи. У системі сприймання й натяку немає на сувору й неперушну витриманість і послідовність, що її неодмінно зберегає поїзд. Вагон минає станції — бездоганно й одноманітно стандартні,— одвічні й невблаганно-подібні дерева слухняно виконують свій старовинний літературний обов'язок „бігти повз вікна вагону“; все це — теж ступнево й послідовно, — приводить до станції з останнім нашим прикордонником і по цім пересаджує до станції з першим прикордонником „потоґбічним“.

Аероплян все це зневажливо обминає; станцій, що повинні б вражати, за добрими прикладами,— „нарочитою

эвоею прибраністю“— немає, обидва прикордонники гу-
бляться в густій і сентиментальній траві аеродромів, і це
відразу збиває з пантелику.

Минає кількість днів, потрібна для того, щоб аркуш,
вкладений у червону книжку закордонного паспорту, густо
вкрився печатками віз та явок. У синіх та червоних фар-
бах штампів, підписів та печаток заховано солодку мапу
подорожі. Виявляється це вже в кабіні Укрповітрошля-
хівського „Дорньо-Комета З“, підчас повторного нещад-
ного хилитання над Донбасівськими просторами в ска-
жених вітрах, коли чотири десятки закордонних днів
лишаються позаду, останню печатку на, колись білий,
аркушик паспорту поставлено, і ця червона книжка втрачає
чинність.

Ще день: — автомобіль їде рівним бруком вулиці
ім. Карла Лібкнехта. Подорож скінчено, і спомини про
неї виникають якнайяскравіше, від самісінького:

— Шпичку в ніс!

— Рушаймо!

Години перельоту чергуються з півгодинним перебу-
ванням на аеродромах. Кожен аеродром має цілком од-
мінні частки й ознаки. А на льоту аероплян перемагає
стрічні вітри, зібрані на перехрестях повітряних шляхів.

Вітри ворогують із нами. Вони б'ють нам у лице й же-
нуть тумани. Цей наш бій триває всі чотири дні нашої
аероплянної подорожі,—чотири, а не три,— як повинно б
бути, саме через цей божевільний опір вітру.

Весна — поганий час для літання, вітри чергуються
з туманами, тумани стережуть за Махач Кала, вкриваючи
однаково зеленаві простори Каспійських хвиль і скупі
Дагестанські гори. Наша „Комета З“ йде день перший,
доходить до Армавіру сідає в траву й лишається відпочивати
на ніч. Трава аеродромів завжди відгонить якоюсь хатністю

й сантиментами. Вона незмінно приваблює й заспокоює Біла, розкидиста „Комета“ вгрузає в неї колесами; панують три найспокійніші фарби: зелена, синя й біла, а тому приємно розлягтися на „пероні“ цього повітряного вокзалу, втопити очі вгору й відпочивати від безнастанного шуму мотору, від уїдливих пахощів машинного масла й від чотиригодинної відсутности землі під ногами.

На ростовському аеродромі завжди пахнуть якісь квіти: в траві непереможно панує бузок, в липні хлопці кожен аероплян зустрічають з букетами троянд; будинок же „Повітряної Станції“— виглядає білий з суцільної зелені, і ознаками якоїсь колоніальної факторії одгонить від тихої станційної веранди з плетеними меблями, з гостиним півгодинним затишком для кількох нечисленних прольотних пасажирів. Коло літака пораються люди, старанно напуваючи його бензиною. Ранок нічим не порушує своїх одвічних звичок, кричить голосами півнів і кидає невблаганні пахощі розквітлих бузкових кущів. На тулубі „Комети“ відокремлюються чорні літери RRU— літери Укрповітрошляху і далі дві останні літери— власне ім'я літака.

На другий день подорожі ми приходимо до Махач-Кала, бачимо море й порт, бачимо щогли й сонце на щоглах і губимо все це, спускаючись поміж гір, на запнутий сизим туманом аеродром.

Від вітрів і моря—земля гірка й засмагла. Сонце народжується в морі, сонце йде за гори і на його незмінному шляху хиляться виснажено-жовті, попалені суховієм травинки. Під велосипедною шиною трава шарудить сухо і стомлено. Жіночий велосипед везе худорляву, спітнілу людину, везе, м'яко підстрибуючи на численних горбках, розкиданих на попаленім уривку степу, загубленого в колі голубих гір. Велосипедист огинає брудну, невідомого походження, калюжу, що конає в ненажерній глині, потім

одразу завертає і вже біля недобудованої, давнозалишеної хатки плигає з сідла на свої довгі й пружні ноги.

Сонце нестерпно б'є в спітніле чоло, сновігає недопаленими рештками скупкої трави й що є сили накидається на велосипед, розтоплюючи в неймовірному блисківі його ясне металеве плетиво.

З виру дошок, глиняних свіжо-накопаних грудок і штабелів сухого очерету визирають четверо татар. Вони лагодять простору, міцну землянку, і один насвистує на малій, очеретяній дудці, трое співають одноманітно й нудно. До того, хто приїхав, підходить власник чорної, розкуйовдженої голови.

— Це день і скінчимо,— каже він.

— Можна й скоріше, Меджіде,— ліниво протягає у відповідь сухорлявий, високий велосипедист, поволі відходить далі й лягає на тверду, просушену глину, на рідкі й згоднілі травинки. Меджід підходить до нього, лягає поруч, і обидва запалюють цигарки. Пахне сіллю й бензиною гірка земля аеродрому, тяжить дагестанський південь, і ледве помітне коливання голубого серпанку біля гір. Начальник аеродрому Лапотніков і його десятник та перекладач, бакінський тюрк Меджід— лежать поруч, тяжко пихкаючи тютюном і накривши голови білими хусточками. Начальник Лапотніков переходить у третій свій дагестанський тиждень і всі шістнадцять ранків висить безсило біла полотняна ковбаса; повітря, здається, обліпило цю ковбасу пекучим компресом і, навіть, поволно справляє враження спітнілого, паруючи так само, як голубі гори, як гарячо-жовта баня недалекої церкви, як шестеро людей на аеродромі. Татари вже восьмий день порпаються в глині над цією землянкою для бензини, велосипед дружини Лапотнікова знає вже кожний рівчак, кожну кадюжу на дорозі від тієї купки татарських хаток,

що погордливо зветься станцією, де оселився начальник — і аж до самої цієї порівняно гладенької площинки репаної глини, що її, після довгих шукань, знайшли для аеродрому. Степ навкруги набігає горбками, рівчачками й зеленавими калюжами, і тут стоїть наш літак. Пілот П. ходить подалі від бензини; він зосереджено мовчить і палить цигарку за цигаркою. Борт-механік К. виносить Лапотнікову борткнигу. Все це неодмінна процедура кожного аеродрому.

Друга машина з'являється з-за гори вже тоді, коли на краєчку аеродрому розтягнуто величезну літеру „Т“, і чотири вогнища безсило здіймають димові пасма в тяжкому повітрі. Повз татар, що котять діжку з бензиною, Лапотніков заходить у хатку, бере два прапорці в руки й виходить назустріч машині.

Літаки стають, розкарячившись посеред аеродрому. Вони цебрами ковтають бензину, і коли пильніше придивитися до їхнього тупого незграбного en-face, вони раптом починають нагадувати корову.

„Шпичка в ніс“ не допомогла. Вітри, як і в перший день, ворожі нам, а за півгодини від Махач-Кала стережуть нас тумани. RRU входить у туман і змушений розгублено борсатись в огидно сірому молоці. Пілот веде машину вище—обрії тонуть у сірому, що підступає за два кроки до очей; він знижується якнайбільше, шукає рівної лінії телеграфних стовпів і не знаходить її; вирішує сісти, щоб не витратити дурно бензини, і бачить на єдиній рівній площинці—яхидну ямку.

Ми заплуталися. Ми кидаємося, як божевільні. Компас зіпсовано, і ми повинні кружляти, як неприкаяні, десь тут, над дагестанськими горами, аж доки не зникне ця сіра гуща.

У нас хід—сто дев'яносто кілометрів на годину; навкруги нас ворожий туман і ворожий вітер. Ми загубилися.

тут, серед туману й гір, із своїм зіпсованим компасом і цим нікчемним настирливим пропелерним вереском. Ми кружляємо в сірій безвісті й раптом злітаємо з своїх крісел.

Скло, вилітаючи з віконця, дзвенить жалісно й безпомічно й це саме тому, що враз спинилася тріскотнява пропелера і завмирає останній сполох інерції, що ще штовхає нас кудись уперед. Ми не встигаємо ще поглянути навкруги, як чийсь голос каже за вікном:

— Живі?

— Живі!

— Вилазьте...

І ми вилазимо крізь мале висаджене віконце, бо двері змінято так, що вийти через них неможна. Ми сідаємо в тумані на вогку траву, мовчимо й дивимося на розбиту „Комету“. Ми дивимося на розтрощений в тріски пропелер, на мотор, розкиданий навкруги. слухаємо сумне покрапування бензини й масла з баків і мовчимо. Потім пілот підводиться і так само мовчки йде вниз із гори. Йому треба відшукати залізничну станцію і телеграфувати про аварію. У нього розбито руку, кров бризнула на обшивку самолёту, кров і тепер крапле на землю за кожним його кроком. Ми розбилися на повній своїй ході, врізавшись у глинясту гору, ретельно приховану від нас туманом. Тепер „Комету“ пришпилено до самого верхів'я, ніби велетенський білий метелик. Якби тут був камінь, а не глина—лежати б нам під цією кручею, внизу, за добру сотню метрів звідси.

Проте, ми живі й цілі, ми сидимо на несподіваній і невідомій горі, укутані у вогку хламиду туману й напружено вслухаємося, ловлячи непевні згуки другого пропелеру.

Так. За нами має вийти другий RRU з поштою, ми його чуємо і раптом пропелер уривається, зникає неспо-

дівано й ми не знаємо—чи вилетів він просто кудись за туман, чи сів на відпочинок, чи—може лежить десь так саме, як і наші—непотрібний і нікчемний на незрозумілій оцій горі.

— От і... той... видавлює з себе борт-механік ні до чого, так, аби щось сказати, чимсь порушити цю огидну тишу.

— Так...—відповідають йому обидва його пасажирів. Це теж ні до чого, проте це має утворити діалог.

Масло крапле з баків якимось надзвичайно голосно. І дивно ще те, що з усієї безформеної купи розкиданого машинового мотлоху виривається одноманітне й виразне такання зовсім не зачепленого пілотового годинника.

Ми розбилися о десятій, тепер одинадцята, туман ніби навмисне зникнув уже хвилин із сорок тому, — значить—протримайсь ми в повітрі якихось двадцять зайвих хвилин—все було б добре.

Приходить невідомий тубілець, дивиться на літака, на нас, сідає до нашого гуртка й хитає головою.

— Болной? — питає він, показуючи на розбиту машину.

— Так. „Болной“—відповідає йому борт-механік із сумним гумором.

Я одвертаюсь. Я відчуваю, що було б надто вже літературним помітити ці дві скупі сльозинки, що застигають на борт-механікових щоках. Я їх не бачу.

Так сидимо ми ще три години й мовчки слухаємо безперестанне падання крапель. Потім унизу з'являються дві постаті, йдуть вище, і ми пізнаємо нашого пілота з другим, з авіатором тієї машини, про чю долю ми так турбувалися. Його аероплян сів цілком щасливо за чотири з половиною кілометри звідси, за півкілометри від роз'їзду Ачі.

Ми ж сидимо недалеко Темір-Хан-Шури, і тепер пілот з механіком лишаються стерегти мертве тіло своєї „Комети З“. Пілот другого RRU веде нас на роз'їзд.

Ранком він потягне нас до Баку.

Ніч минає в товарному вагоні на роз'їзді Ачі. Навкруги знову туман, що весь час просипається нудним дощем. У товарному вагоні—пересувний червоний куток. Лежать книжки аварською мовою, татарською тощо, а коли я виходжу на малий і такий звичайний перон роз'їзду, доходить розмова:

— Де начальника? Де начальника? В Петровска уехала? Алескера малчика болной. За мной присилал.

Метушився невисокий кремезний і чорний аварець, він оббігав усіх присутніх, оглядав неспокійними швидкими очима кімнату.

— Алескера малчика рука-нога болной. Тут — черт-сатана. Лечіт будем. Началника де?

Аварець метушився по залі.

Телефоніст пояснив зовсім звичайно:— чарівник місцевий.

Станцію Ачі облягали дощі. Уцілілий RRU вгрузав у непідготовлену глинясту розмоклу площинку, червоний товарний вагон на запасній колії хилитався й скрипів, у щілини зрідка заглядав прожогом метушливий вогник залізничного ліхтарика.

Роз'їзд щедро жбурляв небувалі контрасти. Облога дощу, огидного й нудного. Хилитання старого товарного вагону, шамотіння сторінок аварських брошурок і аварський чарівник — „справжній“ і незаперечний. Розбита вщент „Комета“ висить метеликом на далекій горі; недалеко море дихає сіллю й нордом.

Блощиці у лавках вагону такі ж неблаганні, як по готелях. Крізь стелю просякають дощові краплі.

Чи ж випустить туман нас уранці?

Рано ми сковзаємось у слизькому бруді, хлюпаємо по розмитій глині, і змокли, вантажимося у кабіну.

Розкручується пропелер, хлюпає навкруги вода. Скло вікон забризкане брудними краплями. Літак виривається з бруду, тяжко біжить уперед, плигає, виривається з справжніх хвиль калюж, підлітає, хлюпається на землю, підлітає знову з настирливим гуркотом, вривається в норд, і норд жене його до Баку своїми скаже-ними подувами.

Приємно пролітати цей шлях із Харкова до Баку втретє, коли гушавина нафтових вишок і жовто-чорне офарблення нафтових озер не вражають несподіваністю й усі частки перейденого на „Дорньє“ шляху знайомі до дрібниць. Кабіни різних аероплянів—теж матеріал для міркувань. Є припорошена й зайва розкіш, псевдо-комфорт кабіни „Дорньє-Меркур“. Після виходу з нього, в пам'яті лишаються три елементи аеропляної досконалости й повітряних розкошів: металева сітка для речей („як у м'якому вагоні“), безліч товстих і шикарних шнурів на кріслах, на вікнах, на стелі й, нарешті, окремі, спокійні двері до вбиральні.

Та ще влютована в стелю матова електролямпочка, оточена спижовим різьбленням,—таке ж цілком автоматичне запозичення з залізничного купе. Бо „Дорньє“ летить лише вдень.

Кабіну „Юнкерса“ можна запам'ятати поперше кольором.

Вона вся—сіра.

Все чисто—затягнуто в парусину, і крім парусини та віконного скла—немає нічого. Речі йдуть під сидіння, двері причиняє ще одне відкидне крісло й ця, винесена над крила, парусинова кабіна ще спокійніша й зручніша, ніж пишна „Дорньє“.

Англійський „Гавеланд“ має кабіну велику й довгу, Десяток крісел приховані присмерками темнуватого проходу. Зникає інтимність і вимушена з'єднаність пасажирів. вихована в решті аероплянних систем. Тут панує головна психологічна ознака залізничної подорожі: „Кожен летить сам по собі“.

Є ще кабіни „Фоккера“.

Замість внутрішньої обстанови, вони лишають у пам'ят густий запах машинового масла й тріскотняву дверцят, через які борт-механік перевіряє мотор. Всі ті найгірші елементи польоту, що від них зовсім вільні літаки тов. Калініна.

Дуже тяжко розповісти, що видно з вікна кабіни.

Спостерігати можна лише протягом перших двадцятьох хвилин. За ці ж двадцять хвилин доводиться пригадувати всі штампи аероплянних порівнянь. Потім не тяжко впевнитись, що жодна з них зовсім нічого не каже. Далі— хилитання літака й сонце, що б'є у вікно, дають вимушений, але неодмінний сон. Два найгостріші враження з польоту:—літакове колесо, що за інерцією кілька хвилин крутиться в повітрі й ще—тінь від літака, що пробігає землю.

Решту вражень дають аеродроми.

Добре пролітати рано навесні курорти. Тоді вони, як людина, захоплена у вранішньому негліже. Курортників немає, до парку не потрібні жодні квитки, по санаторіях—лише гаморний стукіт ремонту. А П'ятигорське навесні живе ще тим повітовим життям, що ретельно приховується влітку під червневий, сухий порох, у метушню курортницьких чамайданів і плутанину дієт та курсів.

На порожньому вокзалі перший „курортник“, висівши з буферів ростовського поїзду, співає:

Одін уркан зо всех молодшій ,
Склонівші голову на грудь
Тоской по родине скупають,
Не может бедний йон заснуть.

Блакитні цяцькові вагони п'ятигорського трамваю ходять лише одною лінією, та й то порожні, а на Радянському проспекті панує така сама непевність передсезоння, коли ятки ще не відкриті, але вже пофарбовані; коли в садах немає ще концертів, проте вхід уже не вільний.

Отже тепер, підчас третього перельоту, сприймання ламаються на елементи та частки. Десь з Ізюмщини лишається вкритий стримкою тінню крила трикутник. Трикутник цей рухається сірою смугою землі. Він—світлий. Це—пара волів, плуг і за плугом хлібороб у білій сорочці. Сіра смуга землі за трикутником виразно чорнішає, наливаючись жирним соком. Відтоді робиться помітною сила землі. Її всю поділено на рівні й виразні, чорні, жовті й зелені квадрати, чотирикутники й паралелограми. З-посеред неї втопають малі оселі й далі—в ярках та яругах вникає Донбас. Індустрія, так само, оточена хлібами, а потім за Маріуполем блимає й зеленувата смужка моря.

Хмарки над літаком—яскраві й опуклі. Через відчинене скло б'є вітер.

Скажений вітер.

Тепер, біля Баку—ще норд.

Він не пускає нас сісти на аеродром. „Дорньє“ кружляє над вишками від Бібі-Ейбата до Балаханів. На Промислі Ільїча вишки йдуть у море, вода відступає, і змоклі піски вкриваються масткими плямами нафти. Нафтове озеро—біля берега зелене, далі смугнасто-чорне, до центру—воно червоне. Ці озера розілляті поміж

вишок, навкруги величезних резервуарів, серед усього того, що оточує народження нафти.

Норд мете порох і тоді, коли старенький автомобіль їде з Бакінського аеродрому до міста.

Аеродром цей—весь у чахлій траві; дорога ж до міста перерізає й чіткі, залізні стовпи електричної залізниці до Сабунчі й котеджі селища Степана Разіна, що стоять серед дивної в смузі норду зелені, вище над залізницю. Норд мете з порту порох, папірці й недопалки. Бакінці закривають очі величезними окулярами до пороху, і вулицями вештаються рідкі постаті з дивними від окулярів обличчями. У порту тупцюють на хвилях пароплави та баржі з сантиментальними назвами, що властиві лише морю. На Чорному морі переважають „Джаліті“, „Доротеї“. Є також „Гостомисл“ одноголосно, хоч і неофіційно перейменованій на „Гоп-со-смиком“.

А на Каспії панують „Леїли“, „Фатьми“, „Голубіци“.

Іржавою, величезною баржею „Голубіца“ нещадно жонглюють хвилі у норд.

„Юнкерс“, що має летіти звідси до Теграну, застиг на аеродромі й не може знятися крізь вітер. Авто їде між вишки. Воно спиняється в Сураханах, саме там, де вишки щільно підійшли до чотирикутної стіни. Нафта тече під стіни, застигає посеред двору й проступає крізь землю долівок. Так доживає старий храм парсів-вогнепоклоників. Триста років тому тут був іще постійний табор індуських купців, і в центрі храму, підтриманий диханням нафти, горів незгасимий вогонь. Тепер—вартового нема. Старі індуси зрідка приходять аж із самої Індії—подивитися на храм і вмерти. Навкруги стиснулося коло вишок. Грунт—чорний і вогкий.

У Раманах між вишок лишилася стара вежа.

На промислах встановлено новіші тартальні приладдя, вони здобувають нафту майже без людей. Раманинські промисли напівпустельні. Над вишками стоїть майже ціла сімсотлітня вежа і, напевне, діти, граючись, почепили між зубці чорний прапор.

Желонки сновігають у гору і вниз. З легеньким свистом до резервуарів уривається струмінь нафти й так увесь час, протягом усіх змін.

Норд випускає з Баку лише на третій день. Вчора якийсь американсько-перський концесіонер вривався до контори Укрповітрошляху, галасував, нервувався, кидав на стіл доляри, благаючи пустити для нього позачерговий аероплян. Тепер американець сидить у юнкерівській кабіні, притихлий від нервової реакції й морської хвороби. Над Паглеві літак робить сім кругів. Безнадійно-порожній аеродром здається внизу гарячо-зеленим квадратом, вихопленим на вузькій, витягнутій в море стежці. „Юнкерс“ іде вниз, плигає на траві, і біжить далі й спиняється, нещадно мнучи буйні травневі паростки.

Ми пролетіли шість аеродромів. Паглеві—сьомий. Літак угрузає в зелений полон, стаючи ще раз на свої наперед визначені півгодини, щоб пити бензину й летіти далі.

На усталеному стандарті повітряних вокзалів кордон не позначився аж ніяк. Проте, „мс'є Поль“, що перевіряє перські візи на наших закордонних пашпортах, і ага Магрулі—начальник аеродрому, що вийшов таки, нарешті, на цей зелений простір,—вони обидва підкреслено ввічливі з чужоземцями, й це остаточно доводить, що від Паглеві починається закордон і його має ствердити „ага аджан“,—пан поліцай, що наближається до літака.

З „Юнкерсу“ Паглеві вирізняється кількома кварталами білих будинків, схрещенням Каспійського моря через Мурдаб з „Білою рікою“, з Сефіт-Руд. У водних кори-

дорах, обмежених білими балюстрадами, товпляться човники з наметами посередині. Човники стоять промінцями з обох берегів, навкруги своїх приплавів: в самому Паглеві й на косі Казьян.

Тепер на Казьяні розташовано наші концесії, будівлі Персриби, а 1920 року тут білили англійські табори й сюди влучали набої з гармат ескадри Раскольнікова. Тут тоді поставав і керував гілянський мрійник і „дженгелі“¹ Кучік-хан.

Після втечі одного свого помічника й зради другого, взимку, засніженими дорогами північної Персії, через Гілян і Ардебіль, пішки хотів піти Кучик до Урмії, на з'єднання з загонами повсталого курда Симтко. Саме тоді колишній помічник його, Халу-Курбан, як шахський офіцер, як зрадник і як проводир, верхи переслідував Кучіка.

Він настиг його. Халу-Курбан знайшов свого колишнього вождя замерзлого в печері, на півдорозі. Халу-Курбан одрубав мертвому своєму проводиреві голову й привіз її до Теграну.

Я бачив цю голову.

Вона стоїть у Тегранському музеї. Спирт жовкне, і страшний колір щок, і мертві очі втопають у величезній дженгелійській бороді.

„Юнкерс“ тепер простує до Теграну. Під вікнами kabini, у Паглеві єднаються білий колір балюстрад, море й човники, єдина перська канонірка, захована десь у чагарнику й чорна борода зрадженого і плутаного, мрійного проводиря Гіляну.

¹ Лісовик.

З М І С Т

Стор.

Взяте об'єктивом фотоапарату	3
Іран без чадур	
Манучері, II	5
Очима Неймат-Улли	13
Пан Де-Хода	22
Візити з Абдул-Гуссейном	30
Шлях до Багдаду	44
Країна за стіною	60
На Озівських берегах	
Меріемпул-порт	85
Час білорибиці	95
Індустріальні пагорбки	
Антрацит	107
Скло	121
Аеродроми	129

СУЧАСНЕ УКРАЇНСЬКЕ ПИСЬМЕНСТВО

- Анищенко К.** — Мироносиці. Оповідання. Ст. 55. . . . ц. 10 к
- Бузько Д.** — На світанку. Оповідання. Друкується.
- Вражливий В.** — Земля. Оповідання. Ст. 127. ц. 10 к.
- Вражливий В.** — Батько. Повість. Ст. 103. ц. 60 к.
- Вишня О.** — Моя автобіографія. ц. 20 к.
- Вишня О.** — Вишневі усмішки. Закордоні. Друкується.
- Гордієнко К.** — Славгород. Роман. Ст. ц.
- Іванов П.** — Навколо праці. Оповідання. Ст. 127. ц. 10 к.
- Йогансен М.** — 17 — хвилин. Оповідання. Ст. 39. ц. 5 к.
- Копиленко О.** — Твердий матеріал. Оповідання. Ст. 231. . . ц. 2 крб.
 оправа—25 к. Друкується 2-е видання.
- Кость - Котко** — Сонце поза мінаретами. Начерки. Ст. 138. ц. 1—20 к.
 Оправа—25 коп.
- Лісовий П.** — Микола Ярош. Роман-хроніка. Ст. 229. . . ц. 1—60 к.
 Друкується 2-ге видання.
- Майський М.** — Ніч. Оповідання. Ст. 47. ц. 15 к.
- Підмогильний В.** — Місто. Роман. Ст. 256 ц. 2—20 к.
 Друкується 2-ге видання.
- Смоліч Ю.** — Фалшива Мельпомена. Роман. Ст. 188 . . . ц. 1—60 к.
- Смоліч Ю.** — Останній Ейджевуд. Роман. 2-е вид. Ст. 184 ц. 1—20 к.
- Смоліч Ю.** — Півтори людини. Роман. Ст. 104. ц. 55 к.
 Друкується 2-ге видання.
- Слісаренко Ю.** — Чорний Ангел. Роман. Ст. 256 ц. 2 крб.
- Тенета** — Десята секунда. Оповідання. Ст. 223 ц. 1—50 к.
- Хвилювий М.** — Колонії віли. Оповідання. Ст. 80 ц. 10 к.
- Шкурупій У.** — Пригоди машиніста Хорна. Ст. 88 ц. 20 к.
- Яновський Ю.** — Кров землі. Оповідання. Ст. 170 . . . ц. 1—20 к.
 Друкується 2-ге видання.

ЗАМОВЛЕННЯ Й ГРОШІ ПРОСИМО АДРЕСУВАТИ:

до Правління Книгоспілки: Харків, Горяїнівський пр., 2.
 до філії: Київ, вул. Воровського 48; Одеса, вул. Лас-
 саля, 12; Дніпропетровське, просп. К. Маркса,
 103, або до найближчої кооперативної книгарні

Ціна 1 крб.

29-6037

Замовлення надсилайте на адреси:

Державна Книгоспілка — Харків, Горьківський пр. № 2.